2 ман. 50 гәп.

49Ӕ·362(07)
А 40

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 2

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"

Приложение к журналу

Баку — 1960

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Икинҹи бурахылыш

АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ

журналына әлавә

Бакы 1960

4Ч.362(077)
А 40

3284

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)
Икинҹи (26-ҹы) бурахылыш

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

«Азәрбајҹан мәктәби»
журналына әлавә
Бакы—1960

МҮНДӘРИЧАТ

Ә. **Гарабағлы** — Совет Азәрбајчаны мәктәбләриндә 40 илдә әдәбијјат тәдрисинин инкишафы тарихиндән 3

Ә. **Ибраһимов** — М. Ә. Сабирин сатираларында дини мөвһуматын тәнгидинә даир 26

П. **Әфәндијев** — «Короғлу» дастанынын дили вә бәдии хүсусијјәтләри һаггында 31

Г. **Гуламов** — «Гурбанәли бәј» һекајәсинин тәдриси тәчрүбәсиндән 39

С. **Чәфәров** — Исмин һал категоријасы тә'лиминә даир 45

Б. Х. **Садыгова** — Мүасир Азәрбајчан дилиндә суал чүмләси 65

Ә. **Маһмудов** — Азәрбајчан дилиндә кар вә чингилтили самитләр 80

А. **Ахундов** — Фе'лин кәләчәк заманы 89

Јени китаблар 96

Ә. ГАРАБАҒЛЫ

педагожи елмләр намизәди, досент.

СОВЕТ АЗӘРБАЈЧАНЫ МӘКТӘБЛӘРИНДӘ 40 ИЛДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНИН ИНКИШАФЫ ТАРИХИНДӘН

I.

Кәнч нәслә сағлам бәдии зөвг вермәк ишиндә, онларын үмуми мәдәни инкишафында, коммунист әхлагы сифәтләринә јијәләнмәсиндә бәдии әдәбијјатын чох бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр.

Бу чәһәт партијанын бәдии әдәбијјат вә мәктәб һаггындакы хүсуси гәрар вә көстәришләриндә дәфәләрлә гејд едилмиш вә кәнч нәслә коммунист тәрбијәси вермәк ишиндә онун мүһүм рол ојнадығы көстәрилмишдир.

Көзләрә ишыг, көнүлләрә нур верән, «әзм етдији заман бүтүн дәнизләри вә гурулары тутмаға» (Фүзули) гадир олан сөз сәнәтинин гүдрәт вә гүввәтиндән истифадә етмәк үчүн әлимиздә ән гүввәтли васитә, тә'лим-тәрбијә очағы олан мәктәб—дил вә әдәбијјат дәрсләридир.

Совет мәктәбинин гаршысында, јухарыда көстәрилән вәзифә илә јанашы олараг, бәдии әдәбијјаты тәһриф етмәмәк, ону ләкәләмәмәк, онун гүдсијјәт вә үлвијјәтинә һөрмәт етмәк вәзифәси дә гојулмушдур.

Буна көрә дә халг маарифи саһәсиндәки гырх иллик наилијјәтләримиздән бәһс едәркән партија вә Совет һөкумәтинин һәмишә хүсуси бир диггәт јетирдији әдәбијјат тәдрисинин тарихиндән: Совет һакимијјәти дөврүндәки инкишаф пилләләриндән, раст кәлдији чәтинликләрдән, әлдә етдији бөјүк мүвәффәгијјәтләрдән данышмамаг олмаз. Бу саһәдә сон гырх илдәки наилијјәтләримизи дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн, үмумијјәтлә мәктәбдә Азәрбајчан әдәбијјаты тәдриси тарихинә гыса бир нәзәр салмаг лазымдыр.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, әдәбијјатымызын тәдриси тарихини өјрәнмәк иши илә биз индијә гәдәр лазымынча мәшғул олмамышыг. Бә'зән мәтбуат вә әдәбијјатда «биздә XX әсрин әввәлләринә, һәтта Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр милли әдәбијјат тәдриси олмамышдыр» кими фикирләр ирәли сүрүлүр ки, бу да мәһз мөвзуну өјрәнмәмәјин нәтичәсидир. Бизә белә кәлир ки, мин илләр боју јашајан, бөјүк бир сүр'әт вә вүс'әтлә артан, јајылан әдәбијјатымызын, тәдрис олунмадан, өјрәнилмәдән белә инкишаф едә билмәси мүмкүн дејилдир.

Мүәјјән тарихи шәраит нәтичәси олараг әрәб хәлифәләринин, Иран шаһларынын, Түркијә султанларынын дини вә сијаси һакимијјәтләрини мөһкәмләндирмәјә, әсасландырмаға чалышан мәдрәсәләрдә бир сыра бөјүк Азәрбајчан шаир, алим вә сәнәтшүнасларымызын охудуглары, охутдуглары мә'лумдур. Әрәб-ислам мәдәнијјәтинин инкишафында, јајылмасында онлар аз рол ојнамамышлар.

Доғрудур, орта әсрләрдә Азәрбајчан дилиндә дәрс дејилән хүсуси бөјүк мәдрәсәләрин олуб-олмамасы һаггында биздә һәләлик рәсми мә'лумат јохдур. Анчаг өз доғма зим әлимиздә һәләлик рәсми мә'лумат јохдур. Анчаг өз доғма ана дилиндә јазыб-јаратмагдан мәһрум едилән Хәтиб тәбризиләрин, низамиләрин өз ширин Азәрбајчан дилләрини бөјүк бир мәһәббәтлә севдикләрини јенә дә онларын өз әсәрләриндән билирик.

Чох мараглыдыр ки, Шәргдә кениш јајылмыш «Лејли вә Мәчнун» әфсанәси илк дәфә Низами јарадычылығында мәктәблә, тәһсиллә әлагәләндирилмир.

Мә'лум олдуғу үзрә Ахситан «Лејли вә Мәчнун» дастаныны нәзмә чәкмәк һаггында Низамијә көндәрдији мәктубда: «Түрк дили јарашмыр шаһ нәслимизә» дејәрәк, Низамидән фарсча јазмағы тәләб едирди.

Өз ана дилинин тәһгир едилмәсиндән гәзәбләнән шаир:
«Гуллуг һәлгәсинә дүшдү гулағым,
Ган вурду бејнимә, әсди додағым...»—дејә сарајлара олан кин вә нифрәтини ифадә едирди.

Нәсими, Хәтаи, Фүзули кими сәнәткарларын јетишмәси, Азәрбајчан дилиндә бөјүк сөз усталарынын мејдана кәлмәси, онларын әсәрләринин әлјазмасы шәклиндә кениш јајылмасы, охунуб әзбәрләнмәси, јүз вә минләрлә тәглидчи вә нәзирәчиләрин әмәлә кәлмәси, хүсуси Фүзули әдәби мәктәбинин јаранмасы көстәрир ки, Азәрбајчан әдәбијјаты тәдрисинин тарихи биз дүшүндүјүмүздән чох-чох гәдимдир. Һәлә Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»унда бөјүк бир усталыгла тә'риф вә тәсвир етдији мәктәбдә, нәһајәт Фүзулинин өзүнү јетирән мәктәбдә Азәрбајчан әдәбијјатынын өјрәнилмәмәсинә, севилмәмәсинә инанмаг чәтиндир.

Молла Пәнаһ Вагифин, Молла Вәли Видадинин, А. Бакыхановун, М. Ш. Вазеһин, Сејид Әзим Ширванинин мәктәбләриндә әдәбијјатымызын о дөврә мүвафиг шәкилдә охундуғу, тәблиғ едилдији кимә мә'лум дејилдир? Анчаг бурасы вар ки, сон әсрләр әрзиндә Азәрбајчанда маариф адына олан мәдрәсә, моллаханаларын әксәријјәтиндә Азәрбајчан әдәбијјатына нәинки јер верилмир, һәтта бу мәдрәсәләрдә азәрбајчанлы ушаглары өз доғма ана дилләриндән ајырмаг мәгсәди күдүлүрдү. Әрәб вә фарс дилләриндә олан бу мәдрәсәләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты адына һеч бир шеј јох иди. XIX әсрин икинчи јарысындан башлајараг, рәсми гәза мәктәбләри, даһа сонралар 80-чы иллә рдән јаранан рәсми «рус-татар» мәктәбләри вә гејри-рәсми «чәмијјәти-хејријјә» мәктәбләри илә јанашы олараг, та XX әсрин әввәлләринә гәдәр давам едән бир сыра мәсчид «мәктәбләринин» програмы бу чәһәтдән чох мараглы вә ибрәтлидир.

«Програмда» гур'андан сонра «Чамеул-Әббас», «Тәнбәлигафил», «Тарихи-Надир» вә с. дини китабларын ады чәкилир. Шакирд беш, алты ил бурада «тәһсил алдыгдан сонра» беш, алты ил мәдрәсәдә вахт итирир, сонра «Теһран вә ја Исфаһана кедир, ја һикмәт дәрси охујур, јаинки үсул дәрси».

Бу үздәнираг «програмын» изаһына еһтијач јохдур. Типик моллахана мәктәби олан вә дүнјәви елм адына «кишмиш һесабындан» бәһс едән бу «мәктәб» һаггында данышмаға дәјмәз. Лакин, һәлә XIX әсрин биринчи јарысында Аббасгулу аға Бакыхановун, Мирзә Шәфи Вазеһин хүсуси Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты дәрслији јаратмаг тәшәббүсләри, һәмин әсрин јетмишинчи илләриндә Сејид Әзим Ширванинин јени типли мәктәб ачмасы вә өз ше'р, мәнзум һекајә вә тәмсилләринин чохуну мәһз бу мәктәбдә охунмаг үчүн јаратмасы, бир сыра башга габагчыл адамларын бу саһәдәки тәшәббүсләри бир даһа көстәрир ки, Шимали Азәрбајчанын Русија илә бирләшмәсиндән сонра бөјүк рус мәдәнијјәт вә маарифинин тә'сири илә Азәрбајчанда ана дилиндә јарадылан мәктәбләрин сајы күндән-күнә артдығы кими, бу мәктәбләрдә ана дили вә Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдрисинә дә диггәт вә мејл артырды. Һ. Маһмудбәјовла С. М. Гәнизадәнин 1887-чи илдә Бакыда ачдыглары илк «Рус-мүсәлман мәктәби»ндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатынын тәдриси мәчбури иди.

Бунунла бәрабәр XIX әсрин 80-чы илләриндә ачылан 2 вә 4 синифли «рус-татар» мәктәбләриндә дә биз Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдрисинә хүсуси саат верилдијини көрмүрүк. Бу мәктәбләрин низамнамәсиндән вә тәдрис планындан көрүндүјү кими, һәр синиф үчүн мүәјјән едилмиш һәфтәлик 30 саатын анчаг 4 сааты «јерли дил» (Түземни јазык) ады илә ана дилинә верилирди. Бу дәрсләри, әксәрән, һәмин мәктәбләрдә шәриәт дәрси дејән, Азәрбајчан дилини билмәјән, севмәјән вә мүәллимлик сәнәтиндән хәбәри олмајан моллалар «дејирдиләр».

Ана дили дәрсләринин моллалара тапшырылмасы вә әдәбијјатдан һеч бир дәрслијин олмамасы нәтичәсиндә бу «мәктәбләрин» бир чохунда нәинки әдәбијјат, һәтта садәчә дил дәрсләриндән дә данышмаг артыг иди.

Лакин, мә'лум олдуғу үзрә, XIX әсрин ахырларындан башлајараг, бүтүн Загафгазија, хүсусән Бакы чошгун ингилаби бир һәјатла јашајырды.

Коммунист (болшевик) Партијасынын билаваситә рәһбәрлији илә күндән-күнә артан фәһлә һәрәкаты, синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси өз нәтичәләрини верирди. 1905-чи ил ингилабы бүтүн Јахын Шәрги орта әср јухусундан ајылтдығы кими, Азәрбајчан халгыны да ингилаби мүбаризә мејданына атмышды. Бу ојанма вә ингилабын нәтичәсидир ки, биз бу дөврдә Азәрбајчанда мәдрәсә, моллаханалар вә «рус-татар» мәктәбләри илә јанашы олараг, јени типли «милли мәктәбләр» дә көрүрүк. XX әсрин әввәлләриндән маарифчилик идејалары өзүнүн мүәјјән тәшкилат формасыны тапыр. «Ничат», «Сәадәт», «Үхүввәт», «Бәһчәт» кими адлар алтында тәшкил олунан «Нәшри-маариф» чәмијјәтләри»нин башлыча фәалијјәтләри бир сыра бөјүк шәһәрләр вә кәндләрдә мәктәбләр тәшкил етмәкдән, театр вә тамашалар вермәкдән, Азәрбајчан дилиндә гәзет вә журнал нәшр етмәкдән, китабхана вә гираәтханалар ачмагдан ибарәт олур.

Бу јени типли гејри-рәсми мәктәбләрдә тәдрис Азәрбајчан дилиндә кедир, лакин бу «Хејријјә чәмијјәтләри» мүәјјән синфи мәгсәд тә'гиб етдикләриндән, даһа доғрусу, ән чох милләтчилик вә исламчылыг идејаларыны јајмаға чалышдыгларындан, биз бу мәктәбләрдә дә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатына кениш јер верилдијини көрмүрүк.

Лакин, бунларын һамысы илә бәрабәр биз XIX әсрин ахырларындан башлајараг, јухарыда көстәрилән синфи мүба-

ризә вә ингилаби ојанма нәтичәси олараг, һәр чүр рәсми вә гејри-рәсми мәктәбләрдә милли дил вә әдәбијјата бөјүк бир мараг ојандығыны көрүрүк.

1879-чу илдән Гори шәһәриндәки Загафгазија дарүлмүәллиминин јанында Азәрбајчан шө'бәси ачылыр. 1882-чи илдән јерли «татарлар»дан мүәллим бурахан бу мәктәби гуртаран вә ја башга јолларла мүәллимлијә башлајан һәгиги халг мүәллимләриндән бир чохлары халг маарифи саһәсиндә бөјүк бир фәдакарлыгла чалышыр.

Бу фәдакар халг мүәллимләри ана дилиндә бир сыра дәрс китаблары, әдәбијјат мүнтәхәбатлары, луғәтләр нәшр едир, Азәрбајчан әдәбијјатынын топланмасы, нәшр едилмәси, јајылмасы иши илә мәшғул олур вә дәрс дедикләри «Түрк-татар» мәктәбләриндә һәр бир васитә илә ушаглара өз ана дилләрини вә зәнкин әдәбијјатларыны севдирмәјә, охутмаға чәһд едирләр.

Үмумијјәтлә Азәрбајчан маарифинин вә ичтимаи фикринин инкишаф тарихиндә бөјүк рол ојнамыш олан Мирзә Фәтәли Ахундов, Сејид Әзим Ширвани, Һәсәнбәј Зәрдаби, Һәбиббәј Маһмудбәјов, Рәшидбәј Әфәндијев, С. М. Гәнизадә, Фирудинбәј Көчәрли, Н. Нәриманов, Сүлејман Сани Ахундов, Фәрһад Ағајев, Үзејир Һачыбәјов, Чәлил Мәммәдгулузадә, Әләкбәр Сабир, Абдулла Шаиг кими мүәллим вә әдибләрин дил вә әдәбијјатымызын тәдриси саһәсиндәки фәдакарлыглары диггәтәшајандыр.

Лакин бунларын һамысы илә бәрабәр, бир тарихи һәгигәти гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмаздан әввәл, әдәбијјатымызы системли сурәтдә бир курс, бир фәнн олараг өјрәдән һеч бир мәктәб олмамышдыр вә ола да билмәзди. Һәјатымызын, мәдәнијјәтимизин бүтүн башга саһәләриндә олдуғу кими, зәнкин әдәбијјатымыз вә өлмәз әдибләримиз дә лајиг олдуглары шәрәф вә һүгугу мәктәбләримиздә анчаг совет дөврүндә әлдә етдиләр.

II.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын илк күнләриндән халгын ичтимаи, игтисади вә сијаси һәјатында олдуғу кими, мәдәни һәјатында да бөјүк вә тарихи дөнүш әмәлә кәлир. Мәдәнијјәти кениш халг күтләләри ичәрисиндә јајмаг, халгын ичиндән чыхан, халгын дәрдинә галан, халга хидмәт едән адамлар јетирмәк мәгсәди илә ибтидаи, орта вә али мәктәбләр, елми мүәссисәләр, театр, музеј, китабханалар вә с. ачылыр. Бакы Шәргин гапысында бөјүк бир мајак кими ишыгланмаға башлајыр.

Ачылан бу минләрлә ибтидаи вә јүзләрлә орта мәктәб үчүн програм, дәрс китаблары вә мүәллим һазырламаг мәсәләләри мејдана чыхыр. Совет һакимијјәти гурулдуғу илк күнләрдә—1920-чи илин мај ајында Халг Маариф Комиссарлығы јанында дәрс китаблары тәртиби илә мәшғул олмаг үчүн хүсуси комиссија ајрылыр ки, бунун әсасында да 1921-чи илдә нәшријјат шө'бәси тәшкил олунур. Бурада илк олараг Абдулла Шаигин «Ушаг чешмәји», М. Маһмудбәјовун «Икинчи ил» вә «Јени мәктәб» («Үчүнчү ил») дәрсликләри нәшр олунур. (1921).

Хүсусән ибтидаи мәктәбләри гуртаранлар үчүн ачылан јени орта мәктәбләрин програм вә дәрс китаблары илә тә'мин едилмәси бүтүн чиддијјәти илә гаршыда дururду.

Бу заманлар кәнч Совет һөкумәтинин мүәллимә, маариф саһәсиндә ишләмәји, програм вә дәрслик тәртиб етмәји бачаран адамлара бөјүк еһтијачы олдуғундан истифадә едәрәк, һәгиги фәдакар халг мүәллимләри илә бәрабәр, өзләрини совет үсул-идарәси тәрәфдары көстәрән вә дахили сималарыны бөјүк бир мәһарәтлә кизләтмәјә чалышан бә'зи адамлар дил вә әдәбијјат програмлары, дәрс китаблары тәртибиндә әксингилабчы, милләтчи әлләрини ишә салырлар.

Илк мәсаи мәктәб (әмәк мәктәби) програмлары 1921-чи илдә тәртиб олунуб рәһбәрлик үчүн јерләрә көндәрилир вә илк дәфә 1923-чү илдә чап олунур. Бу програмларын изаһат һиссәсиндә јазылырды: «4-чү групдан башлајараг, чочуглары мәһәлли әдәбијјата, әдәбијјат нүмунәләринә, әдәби вә сәнәткаранә јазылмыш әсәрләрдән истифадә едә билмәјә, әдәби дил илә јазыб сөјләмәјә алышдырмаг мәгсәдләрини тә'гиб етмәлидир. Бу мәгсәд үчүн интихаб олунан һекајә вә мәнзумәләр милләтин руһуну, дәрдини вә амал-мәфкурәсини анладан мәшаһири-үдәбанын әсәрләриндән олмалыдыр. Тәбиидир ки, интихаб олунан әсәрләр чочугларын дәрәчәји-әглијјәсинә мувафиг олмалыдыр».

Бунун далынча «милләтин руһуну, дәрдини анладан» шаир вә әдибләрин сијаһысында халгын таныдығы вә севдији бирчә ад вар иди.—**Әләкбәр Сабир.**

Даһа сонра програмы тәртиб едәнләр вердикләри бөјүк бир сијаһы ичәрисиндә «нүмунә олараг» бир нечә һәгиги Азәрбајчан шаирләринин адларыны да утана-утана чәкирләр: «Вагиф, Видади вә Закирин әсәрләриндән бир нечә нүмунәләр чәкмәк игтиза едәр ки, Азәрбајчанда илк түркчә ше'р јазмаја тәмәл гојанлар бунлардыр» (?!).

Јенә дә 1923-чү илдә нәшр олунан «II дәрәчәли мәктәбләр үчүн әдәбијјат програмы»нда I вә II групларда (VI, VII синифләрдә) «Түрк әдәбијјаты» ады алтында верилән он једди јазычыдан анчаг үчү (Сабир, Сәһһәт, Ҹавид) азәрбајчанлы иди.

Бу програмын ән әсас нөгсанларындан бири дә әдәбијјат тәдрисиндә тарихилијин тәрсинә гојулмасы иди. Програмда јазылырды: «Јени әдәбијјат сон ичтимаи һәјатымызы анлатдығы вә тәләбәләр ону даһа јахындан билдикләри үчүн, түрк әдәбијјаты тарихи јени дөврләрдән башлајараг тәдричән гәдим дөврләрә доғру кедәчәкдир» (II дәрәчәли мәсаи мәктәб програмлары, 1923, сәһ. 19).

Әдәбијјат тарихини өјрәнмәк үчүн онун баш-ајаг гојулмасынын бөјүк хәта олдуғу ајдындыр.

Бөјүк тарихә вә өлмәз сәнәткарлара малик олан әдәбијјатымызын кәнч нәсилдән кизләдилмәси, онлара анламадыглары, севмәдикләри бир дилдә јазылмыш әсәрләрин «милли әдәбијјат» ады илә ашыланмасы даһа сонралар јазылмыш програм вә дәрсликләрдә дә өз әксини тапырды.

«Мәктәбин өлмәси» нәзәријјәсини ирәли сүрән әксингилаби бир дүнјакөрүшә әсасән тәртиб едилмиш 1926-чы ил програмында бу нөгсан даһа да дәринләшир. Бу програмлара әсасән 1926—27-чи дәрс илиндән башлајараг, дил вә әдәбијјат дәрсләри мүстәгил бир тәдрис фәнни кими ләғв едилир. Бу фәнләр анчаг «комплекс мөвзуларына көмәк едичи» бир васитә кими гојулурду. XIX әсрә гәдәрки әдәбијјатымыз исә «јалныз тарихи әһәмијјәти олдуғу үчүн» програмдан тамамилә чыхарылмышды.

Беләликлә, II дәрәчәли мәктәбләр үчүн 1926-чы илдә нәшр олунан програмда II група (VII синиф) верилән 27 јазычынын јалныз дөрдү (Ахундов, Сәһһәт, Шаиг, Ҹавид), IV група (IX синиф) өјрәнилмәси тәләб олунан 33 јазычынын анчаг алтысы (Ә. Сабир, М. Һади, Һ. Ҹавид, А. Шаиг, С. Сани вә Ҹ. Ҹаббарлы) Азәрбајчан әдәбијјатыны тәмсил едирди. Програм вә буна әсасән тәртиб олунан дәрс китаблары османлы әдәбијјаты илә долдурулмушду.

Әдәбијјат дәрсликләри тәртибат, техники ҹәһәтдән дә чох нөгсанлы иди.

VI—VII синифләр (II дәрәчәли мәктәбин I, II группары) үчүн 1926-чы илдә нәшр олунмуш «Гираәт дәрсләри» адлы китабда верилән шәкилләрдән һеч бири: нә дәмирчи, нә бичинчи, нә бешикдә јатан ушаг, нә дәниз, нә дә онун саһилиндә кәзишән ушаглар, нә гышда тәсвир едилән кәнд... Азәрбајчан һәјат вә мәишәтини әкс етдирмир.

Чох мараглыдыр ки, бу дәрсликдә Вагиф, Видади, Сејид Әзим, Сабир вә Сәһһәтдән һамысы 12—13 кичик парча верил-

диjи һалда, Мәһәммәд Әмин бәј вә «бөјүк бир шаир олдуғу-ну» анҹаг бу китабдан билдиjимиз... Исмаjыл Һикмәтин һәр бириндән доггуз парча верилмишдир.

Јухарыда көстәрдиjимиз кими, дәрс китабларындан «комплекс» тә'сири оларағ тәбиәт зәнкинликләри, хәјал, үмид, арзу, һејванлар аләми говулур. Китаблар солғун, гејри-бәдии, гуру парчаларла долдурулур. Вахты илә А. Сәһһәтин, Рәшидбәј Әфәндиjевин, Ф. Ағаjевин, Маһмуд Маһмудбәjовун, Абдулла Шаигин... тәртиб етдикләри чох мараглы гираәт китаблары инди чансыхан, ушаға мараглы һеч бир шеј вермәјән еһкам мәҹәлләсинә чеврилирди.

Бу вәзиjјәт габагҹыл маариф хадимләрини, хүсусән инги-лабын вә онун фүтуһатынын кешиjиндә дуран рәһбәр партиjа органларыны вә партиjа ишчиләрини нараһат етмәjә билмәзди. Рәһбәр партиjа ишчиси олан Јусиф Гасымов бу һагда һәлә 1922-ҹи илдә jарамаз дәрсликләрин нәшри илә әлагәдар оларағ jазырды: «Биз өз әлимизлә антисовет вә әксингилаби әһвали-руһиjјәни мәктәбләрдә jаjырыг... Хүсусән ана дили үзрә олан дәрсликләри jенидән тәртиб етмәк лазымдыр. Мүхтәлиф милләтчилик зир-зибилләринә мәктәбләримиздә jер вермәк олмаз. («Бакински рабочи» гәзети, 1922, № 217).

«Коммунист» гәзетиндә белә дәрсликләр вә онларын мүәллифләри тез-тез кәскин тәнгид едилирди. Маариф Комиссарлығы рәһбәр ишчиләринин 1924-ҹү илдә чағырылмыш республика мүшавирәси дә дәрс китабларыны һәм мәфкурә, һәм дә техники вә бәдии ҹәһәтдән ҹидди сурәтдә jахшылашдырмағы Маариф Комиссарлығына бир вәзифә оларағ тапшырыр.

Бу дөврдә әдәбиjјат тәдрисиндәки нөгсанлара гаршы апарылан мүбаризә ики әсас истигамәтдә кедирди: 1) мүсаватчы-милләтчи, пантүркист-панисламист әдәбиjјатын мәктәбә сохулмасына гаршы; 2) jени тә'лим-тәдрис системиндәки тәһриф вә әjинтиләрә гаршы.

Габагҹыл мүәллимләр, арабир дә олса, өз е'тираз сәсләрини учалдыр вә әдәбиjјат дәрсликләрини, jени «методлары» кәскин тәнгид едирдиләр. Бу ҹәһәтдән кәнҹ мүәллим Микаjыл Рзагулузадәнин вә Фәрһад Ағаjевин мәгаләләри тәгдирәлаjигдир.

Азәрбаjҹан К(б)П-нин 1926-ҹы илдә чағырылмыш VII гурултаjынын гәрарларында дејилирди: «Бизим мәктәбләр һәлә индиjә кими кифаjәт дәрәҹәдә пролетар нүфузу алтына алынмамышдыр... Мәктәбләрдә чох заман хырда буржуа руһу һакимдир ки, бу да мәктәбдә охунан көһнә китаблар вә ишләнән көһнә үсуллардан ирәли кәлир. Мәктәб үчүн тәдрис китаблары... пролетар мәфкурәсинә мүтабиг олан әдәбиjјат нәшр едилмәси партиjанын әсас мәсәләләриндән олмалыдыр (VII гурултаjын гәрар вә гәтнамәләри, 1926, сәһ. 21).

Бу дөврдә әдәбиjјат тәдриси саһәсиндәки икинчи мүһүм нөгсан «солчулугдан», чылпаг сосиолокиjадан ибарәт иди.

Әдәбиjјат дәрсләриндәки «солчулуг» вә она гаршы мүбаризәни jахшы тәсәввүр етмәк үчүн ашағыдакы факт да чох мараглыдыр.

«Јени мәктәб» журналынын 1926-ҹы ил 2-ҹи нөмрәсиндә «Гираәт китабларымызда мөвһумат үсулу» адлы бир мәгалә дәрҹ олунмушдур. Мәгаләдә Фүзули, Вагиф, Видади, Сеjид Әзим Ширвани, Сәһһәт, Сабир, Һади кими шаирләрин дәрсликләрдәки әсәрләриндән мисал кәтириләрәк «онларын динчи-мөвһуматчы» олдуглары көстәрилир вә дәрс китабларындан чыхарылмалары тәләб олунур. Нағыллара, әфсанәләрә вә хүсусән тәмсилләрә гаршы гәти һүҹум едилир, һејванлары, гушлары вә гејри-ҹисимләри инсан кими данышдырмағын ушагларда мөвһуми фикирләр оjадаҹағы иддиа олунур. Сабирин мәшһур «Ағачларын бәһси»ндән белә бир нәтиҹә чыхарылыр ки, ушаглар һәгигәтән ағачларын, дашларын да инсанлар кими данышдыгларына, инсанларын көрдүкләри иши көрәҹәкләринә инанаҹаглар...

Бу «бөјүк тәрбиjәчи вә тәнгидчи» о гәдәр гызышыр ки, Сеjид Әзимин «Аслан илә ики өкүз» кими дүшмәнә гаршы әлбир һәрәкәт етмәjә чағыран мәшһур тәмсилини мөвһуматчы әсәр адландырыр.

Мәктәбләримиздән, дәрс китабларымыздан ушаг руһуна, ушаг тәхәjјүлүнә уjғун олан вә еjни заманда онун дүзкүн инкишафына бөјүк jардым едән бу чүр өлмәз әсәрләри кәлишикөзәл тәнгид едән «мүәллим» садә һәгигәти баша дүшмәк истәмир.

Јухарыда гејд етдиjимиз белә сарсагламалар һәгиги мүәллимләрин гәзәб вә һиддәтинә сәбәб олур. «Маариф вә мәдәниjјәт» журналынын 1926-ҹы ил 10—11-ҹи нөмрәсиндә «Ушаг әдәбиjјаты вә гираәт китабларында үсул» адлы бир мәгаләдә jухарыда гејд олунан сарсагламаjа чох кәскин бир ҹаваб верилир. Мәгалә саһиби М. Р. (Микаjыл Рзагулузадә) јолдаш үмумиjјәтлә «Јени мәктәб» мәҹмуәсинин ана дили вә әдәбиjјат тәдриси мәсәләләринә аз фикир вердиjиндән шикаjәтләнир. Мүәллиф jазыр: «Мәктәбләримизин ән хәстәликли ҹәһәтини тәшкил едән вә ән зиjадә тәсвир вә тәдгигә мөһтаҹ олан күндәлик мәсәләләримиздән бири дә ана дили вә әдәбиjјат мәсәләсидир. Һәтта мәркәз мәктәбләриндә дә һеч бир фәнн вә дәрс бу гәдәр аҹынаҹаг һалда дејилдир». Даһа сонра jуха-

рыдакы тәнгидини вердијимиз мәгаләдән кениш бәһс едәрәк онун мүәллифини педагожи вә әдәби-елми савадсызлыгда тәгсирләндирир. М. Р. јолдаш Сејид Әзимин, Сабирин вә Крыловун тәмсилләриндән кәтирдији мисаллара вә чыхартдығы бәдии-әхлаги нәтиҹәјә әсасланараг чох һаглы олараг көстәрир ки: «бу кими әсәрләр ушағын мүәјјән дөвру үчүн бир еһтијаҹ, бир зәрурәтдир».

1927-ҹи илдә нәшр олунан «Дөрдүнҹү ил»ин гираәт китабында «Үчүнҹү ил»ин сәһвләри даһа да дәринләшдирилир.

«Комплекс методу» әсасында тәртиб олунан вә «Кәнд вә тәбиәт», «Шәһәр һәјаты», «Фәнн вә техника», «Ингилаб вә јени һәјат» кими 4 мөвзуну әһатә едән вә 4 фәсилдән ибарәт олан бу китабда биз ушағын шүур вә тәхәјјүлүнү тәрбијә едәҹәк, она сағлам бәдии зөвг верәҹәк, онун шифаһи вә јазылы нитгинин инкишафына сәбәб ола биләҹәк бәдии әсәрләр әвәзинә «тохуму тәмизләјиб сечмәк лазымдыр», «әкин дүшмәнләри илә мүбаризә един», «чөкә», «көмчүлүк», «елмли кәндлиләр», «фабрикада» кими адлар алтында гуру, үмуми сөзләрдән ибарәт олан мәгаләләрин бол-бол верилдијини көрүрүк. Үмумијјәтлә бәдиилијин сон плана чәкилмәси бу дөвр дәрсликләри үчүн сәҹијјәвидир.

1928-ҹи илдә нәшр олунан «II дәрәҹәли мәктәбләр вә педагожи техникумлар үчүн әдәбијјат програмы» Азәрбајҹан әдәбијјатынын инкар едилмәси, мәктәбләрдән сыхышдырылмасы саһәсиндә бундан габагкы бүтүн програм вә дәрс китабларыны өтүб кечир. Мисал олараг көстәрмәк кифајәт едәр ки, VI синиф китабынын «Түрк әдәбијјаты» фәслиндә верилән 20 әдәби симадан анҹаг 4 нәфәри Азәрбајҹан әдәбијјаты нүмајәндәсидир.

Вагиф, Видади, Закир, Сабир, Аббас Сәһһәт, Һагвердијев кими бөјүк сәнәткарлар анҹаг «синифдәнкәнар» охумаға лајиг көрүлүрләр.

Үмумијјәтлә 1927—28-ҹи илләрдә чыхан «Гираәт дәрсләри» (V синиф үчүн), «Әдәбијјат дәрсләри»—I китаб (VI синиф), «Әдәбијјат дәрсләри»—II китаб (VII синиф) вә «Әдәбијјатдан иш китабы» II дәрәҹәли мәктәбләрин вә педагожи техникумларын II консентри (сон 2 синфи үчүн) адлы әдәбијјат дәрсликләриндәки әсас нөгсаны белә хүласә етмәк олар:

1. Бу китабларда әсас јери Азәрбајҹан әдәбијјаты дејил, Түркијә әдәбијјаты тутур. Азәрбајҹан әдәбијјатынын истәр гәдим вә орта әсрләр дөвру, истәрсә XIX—XX әсрдәки ән мәшһур нүмајәндәләри белә бу китабларда чох солғун әкс етдирилир.

2. **Шәһәр вә кәнд, ишчи вә кәндли, зәһмәт, әмәк, капиталист, азадлыг...** сөзләри бу китабларда чох тез-тез ишләнсә дә, маһијјәт е'тибары илә бу китаблар чүрүк милләтчи-пантүркист вә һәтта панисламист бир руһ дашыјыр.

3. Китаблар әдәби әсәр, бәдии зөвг адына олдугҹа гуру, үмуми сөзләрдән ибарәт олан, мәктәблијә һеч бир зөвг вермәјән, онун коммунист руһунда тәрбијә олунмасына һеч бир вәҹһлә көмәк етмәјән мәгаләләрлә долдурулур.

4. Китабларда, чох аз да олса, верилән һәгиги әдәби парчаларын бәдии тәһлилинә даир гојулан суал вә тапшырыглар үмуми характер дашыјыр. Верилән парчалар бир әдәби әсәр кими тәһлил едилмир, онларын гурулушу, нөвү, бәдии ифадә васитәләри, әдәби-бәдии дәјәри вә тәрбијәви әхлаги нәтиҹәси мејдана чыхарылмыр.

Мәһз буна көрәдир ки, XVI Үмумбакы партија конфрансы (1927-ҹи ил) бу мәсәләјә хүсуси диггәт јетирмишдир.

Конфрансда МК катиби Әлиһејдәр Гарајев «Гираәт китабларыны» мәһз мәфкурә саһәсиндәки нөгсанларына көрә кәскин тәнгид едирди. О, бу ишдә битәрәф олан вә партијанын әсас тәләбләрини һәлә јахшы баша дүшмәјән мүәллифләрдән даһа чох, онлара јол көстәрмәјән, көмәк етмәјән Азәрнәшр ишчиләрини, партија ишчиләрини тәгсирләндирирди. Гарајев јолдаш дејирди:

«Бәдбәхтлијимиз ондадыр ки, мүәллимләримизә тәгдим етдијимиз силаһ о гәдәр күтдүр ки, ондан истифадә етмәк белә мүмкүн дејилдир. Мүәллимләримиз елә мә'луматлардан (дәрсликләрдән—Ә. Гарабағлы) дәрс демәјә мәҹбур едилирләр ки, онлар антисовет вә антипролетар маһијјәтдәдирләр».

Ә. Гарајев јолдаш нәтиҹәдә дилдә османчылыға гаршы амансыз мүбаризә апармаға, әдәбијјаты фәһлә-кәндли күтләләринин малы етмәјә чағырырды («Бакински рабочи», № 5/I—1927). XVI Үмумбакы партија конфрансы әдәбијат дәрсликләринин јахшылашмасында бөјүк тарихи рол ојнамышдыр.

Беләликлә, 1927-ҹи илдән башлајараг мәктәбдә тә'лим-тәрбијәнин мәзмунуну јениләшдирмәк, мәктәби антипролетар идеоложи тәһрифләрдән тәмизләмәк гаршыда ән ҹидди вәзифә кими дурурду. 1928-ҹи илдән «комплекс» үсулу зәифләјир вә онун јерини «Далтон-план», «бригада-лаборатор» адлы «үсуллар» тутур.

Бу «елми үсуллар» һәтта о јерә чатыр ки, онун тәрәфдарлары програмын вә үмумијјәтлә һәр һансы бир дәрс китабынын артыг, лүзумсуз бир шеј олдуғуну «елми дәлилләрлә» сүбута галхышырлар. Синфин мүәјјән «бригадалара» ајрылма-

сы, һәр бригаданын мүәјјән бир мөвзу «лајиһә» үзәриндә һәфтәләр, бә'зән ајларла «ишләмәси», «һазырлыг», «кедиш» вә «јекун» конфрансларын «кечирилмәси»... кими «иш үсуллары» јүз илләрдән бәри дөнә-дөнә сынагдан чыхмыш синиф-дәрс системини ортадан галдырмаг, китабын, мәктәбин һөрмәтини һечә ендирмәк, шакирдин мәктәбә вә дәрсә давамыны бир нөв көнүллү һала салмаг мәгсәди күдүрдү.

III.

Үмумијјәтлә тә'лим-тәрбијә ишиндә, хүсусән әдәбијјат тәдриси саһәсиндә јухарыда гејд олунан әксингилаби чыхыш вә һәрәката, Үмумиттифаг Коммунист (болшевикләр) Партијасы Мәркәзи Комитәсинин 1931-чи ил 5 сентјабр вә 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарлары илә нәһајәт верилди. Бу гәрарларда совет мәктәбләринин бөјүк наилијјәтләри көстәрилмәклә бәрабәр, сосиализм гуручулуғунун бу дөврүндә тә'лим-тәрбијә ишиндәки әсас нөгсанлар да гејд едилирди. Бу нөгсанлары белә хүласә етмәк олар:

1. Програмлар дәрс материаллары илә һәддән артыг долдурулдуғундан, мәктәбдә бир сыра дәрсләр тәләсик кечилир. Шакирдләр билији мөһкәм сурәтдә мәнимсәјә билмирләр. Әдәбијјат програмларына мәктәблиләр үчүн мәнимсәнилмәси чох чәтин олан әсәрләр дахил едилир.

2. Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә тарихилик үнсүрләринин олмамасы, бәдии әсәрләрә тарихилик нөгтеји-нәзәриндән јанашылмамасы.

3. Әдәбијјат-дил, чоғрафија вә тарих дәрсләри програмларына Советләр Иттифагы халгларынын милли әмәдәнијјәтинә, инчәсәнәтинә, тарихи инкишафына аид мүһүм билик вә өлкәшүнаслыг үнсүрләринин дахил едилмәмәси.

Партијанын бу тарихи көстәриши дил вә әдәбијјат програмларынын вә дәрс китабларынын һансы әсаслар үзрә тәртибинин лазым олдуғуну да мүәјјән етди.

Мәркәзи Комитәнин бу тарихи гәрарлары әдәбијјат дәрсләринин чанланмасына, мүәллимләрин јаланчы «елми үсуллардан» узаглашмаларына, јарадычылыг јоллары ахтарыб тапмаларына сәбәб олду.

Бу гәрарлар мүәллимләрә көстәрди ки, һәр һансы бир үсулу әлдә бајраг етмәк олмаз. Һәр бир дәрс материалынын нөвүндән (драматик, лирик, епик), һәчминдән, гурулушундан, еләчә дә синфин сәвијјәсиндән асылы олараг тәдрис үсулу дәјишә биләр.

1931—32-чи дәрс илиндән башлајараг, бу тарихи гәрарлара әсасән јени тәдрис планы, програм вә дәрс китаблары тәртиб олунур. Бу програмларын ән мүсбәт чәһәтләри әдәбијјатын артыг «комплекс» арабасынын бир тәкәри кими дејил, мүстәгил бир елм кими тәгдим едилмәсиндә иди.

Лакин бу мүсбәт чәһәтләрлә бәрабәр, илк програмларда бир чох мүһүм методоложи сәһвләр бурахылдығы кими, үсул саһәсиндә дә јухарыда көстәрилән нөгсанлар тамамилә ортадан галдырылмыр. Програм шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә мувафиг олмајан ағыр вә чәтин әсәрләрлә долдурулур. Азәрбајчан әдәбијјатынын өлмәз нүмунәләрини марксизм әдәбијјатшүнаслығы нөгтеји-нәзәриндән кәнч нәслә танытмаг, севдирмәк, бу әсәрләри онларын шүур вә ирадәләринин инкишафына хидмәт етдирмәк әвәзиндә, биз бу програмларда чылпаг сосиализмин кениш јер тутдуғуну көрүрүк.

Бу сәһвләри белә хүласә етмәк олар:

1. Бу програмлар үзрә Азәрбајчан әдәбијјаты чох гәрибә дөврләрә бөлүнүр. Мәсәлән: XIX әср әдәбијјаты ашағыдакы сәрлөвһәләр алтында верилирди:

а) XIX әср Азәрбајчан мүстәмләкә тичарәт буржуазијасы әдәбијјаты; б) XIX әср Азәрбајчан либерал-мүлкәдар әдәбијјаты; в) XIX әср Азәрбајчан мүһафизәкар мүлкәдар әдәбијјаты; г) XIX әсрдә Азәрбајчанда хырда буржуазијаја јахын либерал руһани әдәбијјаты.

2. Програмлар јенә дә ағыр вә чәтин әсәрләрлә һәддән зијадә јүкләнмишди. Мәсәлән, V синифдә «1905-чи илдән сонра Азәрбајчанда мүстәмләкә буржуа-мүлкәдар әдәбијјаты», «Фјузат чәрәјаны», Һадинин «Мән бир китабам» адлы ше'ри, М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»и, Грибоједовун «Ағылдан бәла»сы, Шиллерин «Вилһелм Тели», Сејид Әзимин «Мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасы» кими бу синиф үчүн олдугча чәтин әсәрләр өјрәнилмәли иди.

3. Тарихилик әсаслары програмда тез-тез позулурду. Партијанын әдәбијјат һаггындакы 1932-чи ил 23 апрел тарихли мәшһур гәрарында мүхтәлиф әдәби-бәдии тәшкилатларын «совет јазычылары» ады алтында бирләшдирилдијинә бахмајараг, програмда совет әдәбијјаты: «пролетар», «пролетар-колхоз», «мүттәфиг чығырдаш» адлары алтында верилмишди.

4. Програмда материал тәдрис планы әсасында синифләр үзрә дүзкүн бөлүшдүрүлмүрдү.

5. Әдәбијјат нәзәријјәси системсиз, плансыз олараг анчаг тәсадүфи вә формалистчәсинә верилирди.

Гысача олараг көстәрдијимиз бу маддәләрдән дә ајдын олур ки, белә чүрүк, марксист әдәбијјатшүнаслығы илә һеч бир әлагәси олмајан көрүшлә XIX әср әдәбијјатымызын бөјүк классикләриндән Мирзә Фәтәли Ахундов—тиҹарәт буржуазијасы нүмајәндәси, Гасым бәј Закир—мүһафизәкар мүлкәдар әдәбијјаты нүмајәндәси кими гәләмә верилирди. Јенә дә бу үздәнираг әдәбијјатшүнасларын сајәсиндә демократик идејаларын XX әср әдәбијјатымыздакы ән көркәмли нүмајәндәләри олан Ҹәлил Мәммәдгулузадә вә Сабир орта мәктәбләрин јухары синифләриндән чыхарылмышды.

Програмлардакы гејри-елми вә сағлам олмајан чыхышлар, өз әксини о заманкы дәрс китабларында да тапыр. Бу ҹәһәтдән 1932-ҹи илдә чапдан чыхан VI синиф үчүн «Әдәбијјатдан иш китабы» чох марагдыдыр. 20 чап вәрәги һәҹминдә олан китабын анҹаг $1/_4$-ни Азәрбајҹан әдәбијјаты тутур.

ҮИК(б)П МК «Ибтидаи вә орта мәктәбләр үчүн дәрс китаблары һаггында» адлы 1933-ҹү ил 12 феврал тарихли гәрарында бүтүн фәнләр үзрә сабит дәрс китаблары јарадылмасыны тәләб едир.

Мәркәзи Комитәнин әдәбијјат һаггында јухарыда гејд олунан гәрарларындан вә 1934-ҹү илдә чағырылмыш I Үмумиттифаг совет јазычылары гурултајындан сонра 1934-ҹү ил үмумијјәтлә әдәбијјат саһәсиндә, хүсусән совет әдәбијјатынын даһа бөјүк сүр'әтлә инкишафы саһәсиндә чох бөјүк дөнүш или олдуғу кими, әдәбијјат тәдриси саһәсиндә дә дөнүш или олур.

Бу илдән јени, мүкәммәл, нисбәтән сабит әдәбијјат програмлары вә дәрс китаблары јаранып.

1933-ҹү илдән е'тибарән МК-нын гәрары әсасында ССРИ-нин һәр јериндә олдуғу кими, Азәрбајҹанда да програм вә дәрс китаблары бүтүн ССРИ илә үмумиләшдирилир. Лакин ана дили, әдәбијјат, гејри-рус мәктәбләри үчүн рус дили вә рус әдәбијјаты вә гејри-Азәрбајҹан мәктәбләри үчүн Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат програмы вә дәрсликләри республиканын өзүндә тәртиб олунур.

1933-ҹү ил әдәбијјат програмы елми-мәфкурәви ҹәһәтдән хејли јахшылашыр. Азәрбајҹан әдәбијјатына кениш јер верилир. Рус вә башга ССРИ халглары әдәбијјатындан, еләҹә дә дүнја әдәбијјатындан мүәјјән мә'лумат верилир. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи систематик оларат тәдрис олунмаға башланылыр.

Мәркәзи Комитәнин мәктәб һаггындакы гәрарларында көстәрилән «әсас нөгсанларын» ортадан галдырылмасы мәгсәди илә 1934-ҹү илдән е'тибарән Maариф Комиссарлығы хәтти илә бир сыра мүһүм ишләр көрүлүр. 1934—35-ҹи дәрс илинин орталарында республиканын бир сыра рајонларында вә бөјүк шәһәрләриндә дил вә әдәбијјат дәрсләринин вәзијјәти, програмын јеринә јетирилмә дәрәҹәси, мәнимсәмәнин кејфијјәти јохланылыр. Бу ишә Дөвләт Елми-Тәдгигат Мәктәбләр Институтунун вә Халг Маариф Комиссарлығынын бир сыра ишчиләри ҹәлб олунур. Јохламанын нәтиҹәси «Мүәллимә көмәк» мәҹмуәсиндә дәрҹ едиләрәк бүтүн мүәллимләрин диггәти бу мәсәләјә ҹәлб едилир.

Дәрс китабларындакы әсәрләрин чохунун бәдии ҹәһәтдән зәифлији, тәрҹүмә материалынын чохлуғу, халг әдәбијјатынын аз әһатә едилмәси, һәгиги әдәби-бәдии тәһлилә әһәмијјәт верилмәјәрәк, бәдии тәһлилин анҹаг ичтимаи тәһлилә чеврилмәси, дәрс китабларында әсәрләрин әсил бәдии дәјәр вә маһијјәтини ачыб көстәрән тәһлил вә изаһатын олмамасы, јазычыларын тәрҹүмеји-һалларынын солғун вә гуру верилмәси, тапшырыг вә сualларын мүҹәррәд вә шаблон гојулмасы, әдәбијјат нәзәријјәсинә, јазы ишләринә, шакирдләрин мүстәгил дүшүнүб мүһакимә јүрүтмәләринә аз фикир верилмәси... кими нөгсанларын ортадан галдырылмасы үчүн конкрет тәдбирләр көрүлүр.

32847

IV.

Әдәбијјат тәдрисинин инкишафында ән мүһүм мәрһәлә 1937-ҹи илдән башланыр. Јени програм, дәрс китаблары вә методик әдәбијјат тәртиби вә нәшри саһәсиндә 1937-ҹи ил бөјүк дөнүш или адландырыла биләр.

1937-ҹи илдә нәшр олунан програмда биз артыг әдәбијјатымызын оријиналлығына шүбһә едән, ону мәзмун вә мәфкурәҹә јохсул һесаб едән, «Фүзулинин тәрҹүмә вә игтибас илә мәшғул олдуғу»ну иддиа едән елми әсассыз, мәс'улијјәтсиз вә чох зәрәрли чыхышлара, анҹаг «тәнгид вә ифша» илә, «дамғаламагла» мәшғул олан фикир вә мүлаһизәләрә раст кәлмирик.

Һәр саһәдәки үмуми инкишафымызла әлагәдар оларат әдәбијјат тарихимизин даһа дәриндән өјрәнилмәси саһәсиндә дә бу илләрдән сонра бөјүк ишләр көрүлүр.

Низами, Хагани... кими XII әср әдәбијјатымызын тәмәл дашларыны тәшкил едән вә фәхримиз олан онларла бөјүк јазычы, мүтәфәккир, философлар јенидән өз халгына гајтарылыр. Елмимиз, шүурумуз, тәдгигатымыз инкишаф едиб дәринләшдикҹә әдәбијјатымызын, мәдәнијјәтимизин тарихи даһа

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

дәринләрә кедир. Нәинки исламијјәтдән, һәтта ерамыздан да чох-чох әввәл Азәрбајчанын хүсуси мәдәнијјәтә, инчәсәнәтә, әдәбијјата малик олмасы елми әсасларла тәсвиб вә тәсбит едилир. Әдәбијјатымызын, дилимизин тарихини дәриндән тәдгиг етмәк, ишләмәк үстүндә бир сыра кәнч вә талантлы алим вә тәдгигатчыларымыз бөјүк бир һәвәс вә мәһәббәтлә чалышырлар. Азәрбајчан совет әдәбијјаты вә онун көркәмли нүмајәндәләри орта мәктәб әдәбијјат програмларында һәр ил даһа артыг јер тутмаға башлајыр.

Бу тәдгиг вә өјрәнмәләрин көзәл нәтичәләри өз әксини әдәбијјат програмлары вә дәрс китабларында тапыр. Нәинки әдәбијјат тәдриси тарихиндә, һәтта бөјүк чәсарәтлә демәк олар ки, әдәбијјатымызын тарихиндә чох мүһүм бир һадисә олан орта мәктәбин VIII, IX, X синифләри үчүн «Әдәбијјат» китаблары мәһз 1937-чи илдән јаранмаға башлајыр. 1945-чи илдә нәшр олунан ики чилдлик илк «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин мәһз бу әдәбијјат дәрсликләри әсасында јарандығыны хүсуси илә гејд етмәк лазымдыр.

Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф, Мирзә Фәтәли Ахундов, Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Чәфәр Чаббарлы, С. Вурғун кими... өлмәз сәнәткарларымызын һәјат вә јарадычылыглары бу дәрс китабларында бөјүк бир ешг вә мәһәббәтлә тәсвир, тәһлил вә тәгдим едилир.

Бу дөврдән башлајараг програмлар вә дәрс китаблары Азәрбајчан әдәбијјаты һесабына илдән-илә даһа да тәкмилләшир, долғунлашыр, чылпаг сосиолокија галыгларындан тәмизләнир. Ајры-ајры дөврләрин јазычылары тарихи нөгтејинәзәрдән дүзкүн гијмәтләндирилир. Китаблардан үмуми сөзчүлүк галхыр, конкрет әсәрләрин һәгиги, бәдии вә ичтимаи тәһлили даһа кениш јер тутур. Бу замана гәдәр көһнә мәктәбин «зәрәрли бир јадикары кими» гијмәтләндирилән ше'р әзбәрләмәк, бәдии әсәри әзбәрдән өјрәнмәк иши јенә дә чанландырылыр.

1939-чу илдән башлајараг орта мәктәбдә әдәбијјат дәрсләри «Әдәби гираәт» вә «Әдәбијјат тарихи» ады илә икијә бөлүнүр. Бу бөлкү бөјүк бир зәрурижјәтдән доғур вә әдәбијјат дәрсләринин даһа јахшы вә сәмәрәли олмасы үчүн тәкан ролу ојнајыр.

V—VII синифләрдә әдәби гираәт тәдрисинин гаршысында шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк, бәдии зөвгләрини тәрбијә етмәк, онлара ифадәли оху вәрдиши вермәк, әдәбијјат тарихи курсуну дәрк етмәк үчүн зәмин јаратмаг вә башлычасы, шакирдләрдә коммунист әхлагы сифәтләри тәрбијә етмәк вәзифәләри дурур.

VIII—X синифләрдә исә әдәбијјат дәрсләри, једдииллик мәктәбдән фәргли олараг, тарихи-әдәби планда кечилир вә ашағыдакы әсас вәзифәләри дашыјыр:

1. Әдәбијјат тарихинин халгын тарихи илә сых әлагәдар инкишаф етдијини көстәрмәк;

2. Азәрбајчан әдәбијјатынын идеја зәнкинлијини, бәдии гүдрәтини, милли хүсусијјәтләрини вә дүнја мәдәнијјәтинә вердији гијмәтли һәдијјәләри шакирдләрә өјрәтмәк;

3. Шакирдләри Азәрбајчан әдәбијјаты илә јанашы классик вә мүасир рус әдәбијјаты, ССРИ халглары әдәбијјаты, еләчә дә дүнја әдәбијјатынын ән бөјүк нүмајәндәләри илә таныш етмәк;

4. Бәдии әдәбијјатын һәјати билик вә зөвг мәнбәји олдуғуну, һәјат һәгигәтләрини вә ичтимаи һадисәләри дәрк етмәјә көмәк етдијини баша салмаг;

5. Әдәбијјат нәзәријјәси һаггында курсун тәләби вә шакирдләрин јаш, билик сәвијјәсинә мүвафиг мә'лумат вермәк.

Вәтән мүһарибәсиндән габагкы дөврдә әдәбијјат програм вә дәрсликләри 1940-чы илдә әдәбијјат тәдрисинин вәзифәләринә даһа јахшы чаваб верир. Биз бу програм вә китабларда хүсусән совет әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләринә кениш јер верилдијинин шаһиди олуруг.

V.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә әдәбијјат тәдрисинин гаршысында даһа чидди вәзифәләр гојулду.

Һәјатын, реал варлығын, ичтимаи-сијаси һадисәләрин бәдии вә доғру ифадәсини верән, шакирдләри мә'нәви чәһәтдән һазырлајан әдәбијјат дәрси вә әдәбијјат мүәллиминин вәзифәси гат-гат артмыш олду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси бу чәһәтдән мәктәбләримиз үчүн парлаг сынаг олду. Совет мәктәбиндә, хүсусән әдәбијјат дәрсләриндә нечә көзәл тәрбијә алдыгларыны милјонларла кәнчләримиз чәбһәләрдәки рәшадәт вә икидликләри илә бүтүн дүнјаја сүбут етдиләр. Инсанпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик,бејнәлмиләлчилик идејалары илә зәнкин олан әдәбијјатымызы Бөјүк Вәтән мүһарибәси илә бағламаг үчүн әдәбијјат програм вә дәрсликләринә билаваситә дүшмән үзәриндә гәләбә чалмаға хидмәт едән әсәрләр салынды. Хүсусән совет әдәбијјаты илк плана чәкилди.

Бу һагда 1942-чи ил програмында јазылырды: «Апардығымыз әдаләтли мүһарибәнин әзәмәтли вә һәллედичи тарихи ролуну кениш күтләләрә бәдии формада чатдыран совет әдәбијјатынын мәс'ул вә шәрәфли ролу дәрсдә конкрет мисалларла изаһ едилмәлидир» (1942, сәһ. 31). Јенә бу заман «Әдәбијјат дәрсләриндә Вәтәнә мәһәббәт вә дүшмәнә нифрәт һисси тәрбијә едәк» ады алтында бәшәри идејалары тәблиғ едән китабчалар, мәгаләләр јазылды. Бүтүн мәктәбләрдә мүһарибә шәраитинин тәләбләрини өдәмәк үчүн әдәбијјат үзрә синифдән вә мәктәбдәнкәнар ишләр гүввәтләндирилди. Мәктәбләрдәки әдәбијјат дәрнәкләри валидејнләр, гызыл әскәр аиләләри вә һәрби хәстәханалар үчүн бәдии мүсамирәләр вердиләр. Вәтән мүһарибәси дөврүндә Елмләр Академијасынын Азәрбајҹан филиалы тәрәфиндән бурахылан Нәсими, Вагиф, Короғлу, Низами... һаггындакы китаблар, әдәбијјатымызда тарих боју јаделли ишғалчылара гаршы апарылан мүбаризәни ишыгландыран әсәрләр, хүсусән совет әдәбијјатынын идеја зәнкинлијиндән бәһс едән мәчмуә вә мәгаләләр әдәбијјат мүәллимләринә бөјүк көмәк етди.

Бир сөзлә Вәтән мүһарибәси әдәбијјат дәрсинин ичтимаи ролуну гат-гат артырды. Бәдии сөз өз гүдрәт вә әзәмәтини көстәрди. Сәмәд Вурғун, Сүлејман Рүстәм, Р. Рза, М. Раһим, Әһмәд Ҹәмил кими шаирләримизин, М. С. Ордубади, С. Рәһимов, Әбүлһәсән, Ә. Мәммәдханлы, Ә. Вәлијев... кими насирләримизин јаратдыглары көзәл әсәрләри мәктәблиләрин вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик, милли гардашлыг, сәдагәт руһунда тәрбијә олунмаларына чох көмәк етди.

Халг шаири С. Вурғунун «Коммунист» гәзетиндә чап олунан «Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг» мәгаләси өз мәфкурәви истигамәти илә әдәбијјат тәдрисинә тәкан верди. Вәтән мүһарибәси кәнч нәсли бәдии әдәбијјата даһа чох бағлады. Онларын охучулуг мараг вә һәвәси гат-гат артды вә нәтичә е'тибары илә мәктәблиләрин ичәрисиндән бир сыра талантлы кәнчләрин, әдәбијјат һәвәскарларынын јетишмәсинә сәбәб олду.

Беләликлә, мүһарибә дөврүндә әдәбијјат програм вә дәрсликләринин мәзмуну даһа да долғунлашды. Әдәбијјатын тәрбијәедичи, ислаһедичи, мөһкәмләндиричи хүсусијјәтләри өн плана чәкилди. Әдәбијјат ән кәскин силаһа, «Шаирин, гәләми сүнкүјә» чеврилди. Вәтән мүһарибәси дөврүндә әдәбијјат бөјүк тәшкилатчылыг, тәрбијәчилик вәзифәси көрдү. «Ханлар», «Вагиф», «Өлүм күрсүсү», «Од кәлини», «Фәрһад вә Ширин», «Низами», «Мәһәббәт», «Интизар», «Вәфа», «Гачаг Нәби»... «Медалјон», «Торпағын сәси», «Москва», «Ики гат чинајәт», «Јандырылан шәһәрләр», «26-лар», «Буз һејкәл», «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» вә башга әсәрләр кәнчләрдә вәтәнпәрвәрлик, дүшмәнә нифрәт вә бејнәлмиләлчилик дујғуларынын даһа да артмасына сәбәб олду.

М. Горки, В. Мајаковски, Н. Островскинин «Ана», «Совет паспорту», «Полад нечә бәркиди» кими әсәрләри кәнчләрин коммунист тәрбијәсиндә бөјүк рол ојнады.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөвләт вә партијанын үмумијјәтлә мәктәб ишинә, хүсуси илә дил вә әдәбијјат тәдрисинә диггәтини даһа да артырды. 1944-чү илин јанварында чағырылмыш дил вә әдәбијјат мүәллимләринин вә јенә һәмин илин нојабрында чағырылан маариф шө'бә мудирләри вә орта мәктәб директорларынын республика мүшавирәләри мәктәбләримиздә дил вә әдәбијјат тәдрисинин вәзијјәтини чох кениш сурәтдә тәһлил вә мүзакирә етди вә бир сыра әмәли тәдбирләр көрүлдү.

VI.

Динч гуручулуг дөврүндә мәктәбләрин гаршысында даһа савадлы, даһа мәдәни вә елмләрин әсасына јахшы јијәләнмиш адамлар јетирмәк нөгтеји-нәзәриндән даһа чидди вәзифәләр гојулду.

Програм вә дәрс китабларында совет вәтәнпәрвәрлији, совет милли ифтихар һисси уғрунда, космополитизм вә буржуа мәдәнијјәти гаршысында пәрәстишкарлыға гаршы мүбаризә мәсәләси даһа кәскин һал алды.

Мүһарибә әһвали-руһијјәсиндән узаглашмаг вә јени тәләбләрә чаваб верә билмәк мәгсәди илә мәтбуатда вә мүәллим јығынчагларында әдәбијјат програм вә дәрсликләри чидди мүзакирә вә тәнгид едилди. Бу дөвр үчүн 1951-чи ил програмынын тәһлили сәчијјәвидир. Програмда рус әдәбијјатына, ССРИ халглары әдәбијјатына јер верилдији, X синифдә анчаг совет әдәбијјатынын кечилдији (бу вахта гәдәр X синифдә XX әср вә совет әдәбијјаты кечилирди—Ә. Г.) мүсбәт һал кими гијмәтләндирилмәлидир.

Бу програмын ән бөјүк нөгсаны ичмал мүһазирәләринә кениш јер верилмәси вә даһа чох әдәби симанын әһатә

олунмасы иди. Һәр синифдә вахтын үчдә бири ичмаллара верилир, галан вахтда 20—25 јазычынын јүзләрлә әсәриндән бәһс олунурду. Бу һал хүсусән X синифдә даһа кәскин көзә чарпырды.

Мүһарибә дөврүнүн әксинә олараг ваһид ахын нәзәријјәсинә јер верилмәси, классик әдәбијјата алудәчилик, бәдии вә ичтимаи чәһәтдән аз әһәмијјәти олан әсәрләрин програма салынмасы, дәрс китабларынын нәзәри материал илә һәддән артыг јүкләнмәси, бир јазычыдан олдугча чох әсәр салынмасы, педагожи-методик тәләбләрә риајәт едилмәмәси, әсәрләрин бәдии тәһлилинә аз јер верилмәси дә чидди нөгсан иди.

Габагчыл мүәллимләрин, елми-методик кадрларын, МН јанында тәдрис үсул шурасынын вә мүәллифләр коллективинин көмәји илә програм вә дәрс китаблары бу нөгсанлардан әсас е'тибары илә тәмизләнди.

Програм вә дәрсликләрә һәр чәһәтдән даһа гијмәтли әсәрләр салынды. Совет әдәбијјатына даһа кениш јер верилди. Онун бүтүн дүнјада ән габагчыл вә сағлам идејалы әдәбијјат олдуғу илк плана чәкилди, ән јахшы нүмунәләри әһатә олунду.

Нәтичәдә 1953-чү ил програм вә дәрсликләриндә бөјүк дәјишиклик едилди. Һәр синифдә даһа сәчијјәви јазычы вә әсәрләр көтүрүлдү, ичмалларын сајы вә она верилән вахт гат-гат азалдылды, Низами, Фүзули, Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир, Чаббарлы, Вурғун кими әдәби сималарын өјрәнилмәсинә даһа чох вахт верилди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әдәби гираәт вә әдәбијјат програм вә дәрсликләринин ағырлығы, материал чохлуғу вә конкрет тәһлилә верилән вахтын азлығы кими ән чидди нөгсанлара гаршы мәһз 1953-чү илдән башлајараг систематик олараг мүбаризә апарылды. Нәтичәдә програм вә дәрсликләр хејли јүнкүлләшдирилмиш вә конкретләшдирилмиш олду.

Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси саһәсиндә әлдә едилмиш сон наилијјәтләрдән бири дә мә'лум сәбәбә көрә сон 20 илдә мәктәбдә өјрәнилмәјән бир сыра мәшһур јазычыларын тәкрар програм вә дәрсликләрә салынмасыдыр.

1957-чи илдән башлајараг XX әср әдәбијјатымызын Н. Нәриманов вә Һ. Чавид кими мәшһур нүмајәндәләри вә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын Тағы Шаһбази (Симурғ), Һачыбаба Нәзәрли, Бөјүкаға Талыблы, Микајыл Мүшфиг вә

Сејид Һүсејн (Һүсејн Садиг) кими көркәмли совет јазычыларынын көзәл әсәрләри әдәби гираәт вә әдәбијјат програм вә дәрс китабларына дахил едилмишдир.

Дәрс планы, програм вә дәрс китабларындакы бу үмуми инкишаф вә тәкамүллә бәрабәр 40 ил әрзиндә әдәбијјат тәдриси саһәсиндә елми-методик әдәбијјат да јарадылмышдыр. Доғрудур, һәлә ингилабдан әввәл чыхан «Дәбистан», «Мәктәб» кими мәчмуәләрин дил вә әдәбијјатымызын тәдрисиндә мүәјјән мүсбәт ролллары олса да, бу мәчмуәләр әсас е'тибары илә шакирдләрә хидмәт етмиш, нә үмуми тә'лим-тәрбијәнин вә нә дә дил вә әдәбијјат тәдрисинин нәзәри мәсәләләри илә мәшғул олмамышлар.

Әдәбијјат тәдриси саһәсиндә әсил елми-методик әдәбијјат биздә анчаг ингилабдан сонра јаранмаға башланмышдыр. Ингилабын илк илләриндән башлајараг истәр «Маариф вә мәдәнијјәт» («Ингилаб вә мәдәнијјәт») кими үмуми әдәби, елми, ичтимаи журналларда, истәрсә «Јени мәктәб», «Маариф ишчиси», «Коммунист маарифи уғрунда», «Мүәллимә көмәк», «Азәрбајчан мәктәби» кими хүсуси педагожи журналларда үмуми тә'лим-тәрбијә мәсәләләри илә бәрабәр дил вә әдәбијјат тәдриси мәсәләләри дә бөјүк јер тутмушдур.

Методик мәсәләләрә даир илк китаб олараг профессор Бәкир Чобанзадә ән чох дил тәдрисиндән, өзү дә чох үмуми шәкилдә бәһс едән «Түрк дили вә әдәбијјатынын тәдрис үсулу» адлы китабыны көстәрмәк олар (1926). Әдәбијјат тәдрисинә даир методик әдәбијјат хүсусән 1938-чи илдән—Дөвләт Елми-Тәдгигат Мәктәбләр Институту јарандығы күндән е'тибарән даһа бөјүк сүр'әтлә артыр. Фејзулла Гасымзадә, М. Әләкбәров, Һәмид Араслы, М. А. Гулијев, Ә. Гарабағлы вә башга јолдашларын һәм нәзәри, һәм дә тәчрүби ишләнмә шәклиндәки елми-методики мәгалә вә әсәрләри тез-тез көзә чарпыр. Сон 20 ил әрзиндә јухарыда адыны чәкдијимиз институт әдәбијјат вә дил тәдрисинин мухтәлиф мәсәләләринә даир хејли елми-методики әсәр һазырламышдыр ки, бунларын да бөјүк әксәријјәти чапдан чыхмышдыр. Бунларын ичәрисиндә бир дәстә әдәбијјатчы-үсулчунун иштиракы илә (Ф. Гасымзадә, Ә. Султанлы, М. Әләкбәров, Ә. Гарабағлы) 1940-чы илдә нәшр едилән «Әдәбијјат тәдриси үсулу» китабы, «Орта мәктәбдә јазы ишләри», «Орта мәктәбдә рус әдәбијјаты», «Лирик әсәрлә-

рин тәһлили», «Әдәбијјат тәдрисиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси»... вә башга китаблар әдәбијјат мүәллимләринә аз көмәк етмәмишдир.

Сон он илдә нәшр олунан методик әдәбијјатдан «Әдәбијјат методикасы» (1952) (мүәллифләри Ә. Гарабағлы, М. Гулузадә, С. Әфәндијев), «Орта мәктәбдә јазы методикасы» (1955), «Рус әдәбијјатынын тәдрисинә даир» (1958) вә башгалары ајрыча гејд едилмәлидир.

Сон 15 илдә (1945-чи илдән сонра) «Азәрбајчан мәктәби» журналында вә 1954-чү илдән е'тибарән һәмин журнала әлавә олараг илдә 4 нөмрәси нәшр олунан «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә әдәбијјат тәдриси мәсәләләринә даир истәр елми ишчи-методистләрин вә истәрсә габагчыл мүәллимләрин чохлу хејирли мәгаләләри нәшр олунмушдур.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә әдәбијјат тәдрисинин ајры-ајры мәсәләләрини даһа дәриндән ишыгландыран диссертасијаларын јазылыб мүдафиә едилдијини вә мүдафиәјә һазыр олдуғу да педагокика-методика елмимизин наилијјәти кими гијмәтләндирилмәлидир.

1947-чи илдән е'тибарән габагчыл мәктәб вә мүәллимләрин јахшы иш тәчрүбәсини өјрәнмәк вә кениш јајмаг мәгсәди илә кечирилән «Республика педагожи мүһазирәләриндә» өз көзәл тәчрүбәләри илә чыхыш едән онларла габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләринин иши дә методик әдәбијјатымызын зәнкинләшмәсинә аз көмәк етмәмишдир.

☆

Үмумијјәтлә тә'лим-тәрбијә ишинин чаны мүәллим олдуғу кими, әдәбијјат тәдрисиндә дә һәлледичи рол мүәллиминдир. Мәктәбдә әдәбијјат тәдрисиндән данышаркән мүәллим һаггында сүкут етмәк олмаз. Һәлә ингилабын илк илләриндән Совет һөкумәти дил вә әдәбијјат мүәллими һазырлығына һәмишә хүсуси диггәт јетирмишдир. Һазырда С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университети, В. И. Ленин адына Али Педагожи Институту, М. Ф. Ахундов адына Дилләр Институту орта мәктәб үчүн мүтәхәссис дил вә әдәбијјат мүәллимләри һазырламагла мәшғулдурлар.

Ингилабын илк күнләриндә биз харичдән мүәллимләр чағырмаға вә Чәфәр Чаббарлынын «Дилбәр»дә бөјүк мәһарәтлә тәсвир етдији «Әбалы вә нә'лејнли әдәбијјат мүәллимләри» сахламаға мәчбур олурдугса, инди мәктәбләримиздә дил вә әдәбијјат дәрсләри әсас е'тибары илә јухарыдакы али мәктәбләрин јетирдикләри е'тибарлы әлләрә тапшырылмышдыр.

Совет һакимијјәти илләриндә истәр әјани, истәрсә гијаби јолла минләрлә өз ишини севән, бачарыглы, фәдакар дил-әдәбијјат мүәллимләри һазырланмышдыр.

Беләликлә, партија вә дөвләтин күндәлик гајғысы сајәсиндә програм вә дәрс китабларынын илдән-илә јахшылашмасы, јахшы мүәллим кадрларынын јетишмәси, методик әдәбијјатын јаранмасы, әдәбијјат тарихинә, үмуми әдәбијјатшүнаслыға, еләчә дә М. Ф. Ахундов, Белински, Чернышевски, Добролјубов, Горки, С. Вурғун кими көркәмли сималарын әдәби көрүшләриндән бәһс едән китабларын нәшри, әдәбијјат тәдрисинин јахшылашмасына өз мүсбәт тә'сирини көстәрди вә көстәрир.

Низами, Пушкин, Ахундов, Сабир, Горки, Мајаковски, Вурғун, Фүзули вә Чаббарлы кими бөјүк сәнәт дүһаларынын јубилејләри илә әлагәдар олараг нәшр олунан чохлу китаб вә мәгаләләр, әдәбијјат нәзәријјәсинә даир орижинал китабларын јаранмасы, үч чилдлик әдәбијјат тарихимизин нәшри, Низами вә Чаббарлы адына музејләр әдәбијјат мүәллиминин үмуми инкишафына вә әдәбијјат тәдрисинин јахшылашмасына өз тә'сирини көстәрмәјә билмәзди.

Республикада Совет һакимијјәти гурулмасынын 40 иллијини бајрам етдијимиз бу күнләрдә совет мәктәби јени дөврә гәдәм гојур. Мәктәбин гаршысында һәјатла әлагәни даһа да мөһкәмләндирмәк, даһа бачарыглы, һәртәрәфли инкишаф етмиш адамлар һазырламаг вәзифәси дурур.

Бу, мүрәккәб вәзифәләрин һәллиндә шакирдләрин үмуми инкишафынын әсасы олан дил вә әдәбијјат тәдрисинин ролу чох бөјүкдүр.

Әдәбијјат мүәллимләринин бу бөјүк вәзифәни шәрәфлә јеринә јетирәчәкләринә шүбһә ола билмәз.

Əли ИБРАҺИМОВ
Күрдəмир шəһəр 1 - нөмрəли
орта мəктəбин əдəбиjjат мүəллими

М. Ə. САБИРИН САТИРАЛАРЫНДА ДИНИ МӨВҺУМАТЫН ТƏНГИДИНƏ ДАИР

Ингилабчы-демократ шаир М. Ə. Сабирин һəjат вə jарадычылығынын, һабелə мəшһур сатираларынын өjрəнилмəсинə орта мəктəбдə лаjигли jер верилмишдир. Мə'лум олдуғу кими V синифдə шаирин «Охутмурам, əл чəкин!», VI синифдə «Бакы фəһлəлəринə», VII синифдə «Нəдамəт вə шикаjəт» IX синифдə исə «Беjнəлмилəл», «Фəһлə, өзүнү сəн дə...» «Сəбр еjлə», «Миллəт нечə тарач олур олсун...», «Нə jазым», «Əкинчи» сатиралары тəдрис едилир.

Демəк лазымдыр ки, бу əсəрлəрин һеч бири билаваситə дини мөвһуматын тəнгидинə һəср едилмəмишдир. Лакин истəр синифдə, истəрсə дə мəишəтдə Ə. Сабирдəн данышанда мөвһуматын, дин хадимлəринин, һəтта динин өзүнүн; чəһалəтин, керилиjин шаир тəрəфиндəн амансыз тəнгид атəшинə тутулдуғундан данышмамаг олмур.

Сабирин атеист бир jазычы олдуғуну иддиа етмəк фикриндə деjилик. Əдəбиjjатшүнас Ə. Мирəһмəдов «Сабир» монографиjасында чох jахшы jазыр ки, онсуз да бөjүк классик олан Сабири материалист-атеист адландырмаг доғру деjил вə шаирин өзүнүн дə белə бир jахшылашмаjа еһтиjачы jохдур. Лакин унутмаг олмаз ки, «...Сабирин бир чох əсəрлəри, обjектив оларaг динə, дини дүнjакөрүшүнə гаршы чеврилмишдир. Бунлар əсас е'тибары илə шаирин реалист сатираларыдыр.» («Сабир», сəһ. 254—255)

Сабирин ичтимаи мүнасибəтлəри, халгын мə'нəви варлығыны дүзкүн, һəгиги боjаларла тəсвир едəн, еjни заманда итаəткарлығы, тəркидүнjалығы пислəjəн сатиралары һəjата бағлылыг, мүбаризə һаггында вə башга габагчыл фикирлəрлə долудур. Лакин бунлары «...материализм, атеизм адландырмаг олмаз» («Сабир», сəһ. 255).

Бүтүн бунларла бəрабəр бөjүк шаир Сабир реализмə садиг олдуғундан, истəсə дə, истəмəсə дə дини хурафаты, дин хадимлəрини, һəтта динин өзүнү кəскин тəнгид едирди. Мəн, дəрс дедиjим шакирдлəрин диггəтини бу мəсəлəjə һəмишə чəлб едирəм.

Алданмарам ки, доғрудур аjинин, еj əму!
Кəссин мəни, һəгиги исə, динин, еj əму!
Иманына гəсəмлə чапырсан чəмаəти,
Гулдурлуг түфəнкимидир, динин, еj əму?!
(«Алданмарам»)

Көрүндүjү кими, шаир дини гулдурлуг силаһына чевирəрəк халгы соjанлары да, динин өзүнү дə маһарəтлə ифша едир.

Мəн, шакирдлəрə анладырам ки, Сабир XX əсрин əввəллəриндə jашаjыб jаратмышдыр. Бу елə бир дөвр иди ки, «Чəрхи-фəлəк тəрсинə дөвран едир», фəһлə синфинин габагчыл нүмаjəндəлəринин көмəjи илə инсанлар jахшы илə jаманы, чəһалəт илə аjдынлығы, истисмарла азадлығы бир-бириндəн аз-аз аjырмаға башлаjырдылар. Елм инкишаф едир, адамлар һəjата даһа ачыг көзлə бахыр, тəрəггиjə, елмə дүшмəн олан дини фанатизмə гаршы мүбаризə кетдикчə кениш меjдан алырды. Мүтəфəккир jазычы Сабир өз дөврүнүн оғлу, һəм дə реалист шаири олдуғундан, халга хидмəт етмəк истəдиjиндəн дөврүнү аjна кими əкс етдирир; ағы ағ, гараны да гара, дүзү дүз, əjрини исə əjри jазырды. Дини фанатизми, дин хадимлəрини кəскин сатира атəшинə тутурду.

Сабирин заманында һаким синифлəр тəрəфиндəн əзилəн, тəһгир олунан, бүтүн өмрү боjу мин мəшəггəтлə чалышыб ишлəjəн jохсул зəһмəткеш адамларын һəм өзлəри, һəм дə аилəлəри ач иди. Анчаг «онлар дучар олдуглары бу jохсуллуг бəласынын ичтимаи сəбəблəрини дəрк етмəкдəн ачиздир. Онлар бу бəланын бəj, хан, тачир, мүлкəдар зүлмүндəн ирəли кəлдиjини анламаjыб, ону «гəзаву гəдəрлə» əлагəлəндирирдилəр. Шаир бу əһвали-руһиjjəни авамлыг, чəһиллик адландырыб она ачы-ачы күлүр»[1] («Сəбр еjлə» сатирасы).

Сабирин бөjүклүjү онда иди ки, о, өз дөврүнүн габагчыл адамлары илə дин хадимлəринин аjры-аjры чəбһəлəрдə дурдуғуну, бунларын арасындакы барышмаз зиддиjjəт вə мүбаризəнин сиррини чох ачыг көрүрдү. Шаир билирди:

[1] IX синфин «Əдəбиjjат» дəрслиjи, 1958-чи ил, сəһ. 191.

Ариф чалышыр ки, миллэт азад олсун,
Заһид чалышыр ки, мәсчид абад олсун.

Бөјүк шаир буну да чох јахшы билирди ки, халгын көз ачыб маарифләнмәсинә, тәрәгги етмәсинә, габагчыл милләтләрә чатмасына, әсрлә ајаглашмасына мане оланлар мәсчид мәнбәрләриндән чыхыш едәнләрдир.

Диндирир әср бизи динмәјириз,
Ачылан топлара диксинмәјириз;
Әчнәби сејрә балонларла чыхыр,
Биз һәлә автомобил минмәјириз.
Гуш кими көјдә учур јердәкиләр,
Бизи көмдү јерә мәнбәрдәкиләр.

Белә бир дөврдә көһнәлик вә чәһаләт тәрәфдары олан заһид ачыгкөзлү адамлара, халга доғру јол көстәрмәк истәјән маарифчиләрә дүшмән иди.

«Сабир заһидлији ағыл, мә'рифәт күнәшинин габағыны тутан гара булудлара бәнзәдир»ди.

Ә. Сабир өз сатираларында дини хурафаты, ахирәт вә'дләри илә халгын зеһнини думанландырмағы, чәннәт вә чәһәннәм әфсанәләрини, сәбрә инанмағы вә саирәни мәсхәрәјә гојмуш, ифша етмишдир.

«Сабирин фикринчә, дүнјанын куја «фани» олдуғуна, әсил һәјатын «ахирәтдә» олачағына даир мөвһуматын башга бир зәрәри дә вардыр. О да бундан ибарәтдир ки, «мүстәгбәли көрмәк нә кәрәк, өмүрдү фани» һөкмүнү верән зәрәрли, мистик дүнјакөрүшү шүурча керидә галмыш диндарлары бу вә ја башга дәрәчәдә кәләчәјә бахмаг бачарығындан, парлаг кәләчәк арзусундан да мәһрум едирди. Сабир бу мөвһумат думаныны јарыб дағытмагда аз иш көрмәмишди» («Сабир», сәһ. 263).

Салма јадыма сөһбәти-тарихи-чаһани,
Әјјами-сәләфдән демә сөз бир дә, филани,
Һал исә кәтир мејл еләјим долманы, нани,
Мүстәгбәли көрмәк нә кәрәк өмүрдү фани...

Бир мәсәләни унутмајаг ки, бу ше'р милләтин гејрәтини бир гарын чөрәјә сатмаға һазыр оланларын, «Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?!» дејәнләрин дилиндән јазылмышдыр. Демәли, өз халгыны сонсуз бир мәһәббәтлә севән, онун парлаг кәләчәјини арзулајан шаирин тәнгид һәдәфи бурада халгын истигбалыны дүшүнмәјән наданлардыр. Нисјәни өзкә үчүн гојуб, нағд јағлы тикә үзәринә чуман бу «гәһрәманын» һәјат фәлсәфәси көрүн нәдир? Мән тох олум, өзкәләр ач өлсә да ишим јохдур. Мән саламат олум, бүтүн дүнја батса да ишим јохдур. Тәкчә мәним шан-шөһрәтим һәр тәрәфә јајылсын, дул гадын јетимләри илә диләнчилик етсә дә, ишим јохдур.

Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мөһтач олур олсун, нә ишим вар?!

Бөјүк әмәлләр шаири, истигбал ашиги олан Сабир белә һәгирләрә, дини хурафат дүшкүнләринә гаршы барышмаз дүшмән иди. Бу да Сабирин вәтәнә, халгына олан мәһәббәтиндән ирәли кәлән чәһәтдир.

Дини хурафат инсанын дүшүнчәсини зәифләдир, әл-голуну гырыб јанына салыр, ону күчсүз, зәиф едир. Инсанын мүбаризә руһуну өлдүрүр. Бу һәгигәти доғру баша дүшән Сабир «Сәбр ејлә» сатирасыны синфи шүуру инкишаф етмәдијинә көрә ингилаби мүбаризәдән кәнарда галан, дини мөвһуматын тә'сириндән хилас ола билмәјән, достуну, дүшмәнини бириндән сечмәји јахшы бачармајан јохсуллара мүрачиәтлә јазмышдыр.

Шаир беләләринә мүрачиәт едәрәк, өзүнә мәхсус бир үсулла дејир:

—Јетәркән залымын зүлмү сәнә, дөври-гәзадән
бил,
Чатаркән әмирин зәчри, ону сејри-сәмадән бил,
Өзүн өз ичзинә баис олуркән, масәвадән бил,
Бу мәш'умијјәти биканәдән көр, ашинадән бил,
Әзил, памал ол, ахтарма буна бир чарә, сәбр ејлә!
Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә!..

Фәгәт бир иш дә көрмәк истәр исән көр мүсәлман
тәк,
Тәһәммүл ејлә чөври-мүлкдарә, ишлә һејван тәк,
Чалыш, әк, бич апарсын бәј, евин галсын дәјирман
тәк,
Ајылма, һаггыны ганма, хәбәрдар олма инсан тәк,
Дарылма, инчимә, таб ејлә һәр азарә, сәбр ејлә!
Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә!

Әкәр аз-чох вар исә гејрәтин, кафирләрә бахма,
Бир асан кәсбә мәшғул олмаг илә диндән чыхма,

Ушагларчүн чөрәк чыхсын дејә һа, дин евин јыхма,
Вәбалын бојнума, кет фәһләлик ет, гәлбини сыхма,
Сәнә иш саһиби пул вермәсә, јан нарә, сәбр ејлә!
Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә!...

Габагда демишдик ки, Сабирин орта мәктәбдә тәдрис едилән сатираларынын һеч бири билаваситә дини мөвһуматын тәнгидинә һәср едилән әсәр дејил. Лакин Ә. Сабирдән данышанда, мөвһуматын, дини хурафатын, дин хадимләринин, чәһаләт вә керилијин ифшасындан данышмамаг олмур. Мән IX синифдә Ә. Сабирин јарадычылығындан данышаркән, бу мәсәләјә хүсуси әһәмијјәт верирәм.

Һәр бир мүәллим бу мөвзуда сөһбәт үчүн IX синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндән, Ә. Сабир һаггында јазылмыш мәгалә вә китаблардан, хүсуси илә әдәбијјатшүнас Ә. Мирәһмәдовун «Сабир» монографијасындан кифајәт гәдәр материал әлдә едә биләр.

Паша ЭФӘНДИЈЕВ,
филоложи елмләр намизәди, досент.

«КОРОҒЛУ» ДАСТАНЫНЫН ДИЛИ ВӘ БӘДИИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

«Короғлу» дастаны Азәрбајчан халгынын бәдии тәфәккүрүнүн мәһсулу олан јүксәк бир сәнәт абидәсидир. «Короғлу» дастанында Азәрбајчан халгынын әсрләр боју дүшмәнә гаршы вәтәни мүдафиә, азадлыг вә мүстәгиллик уғрунда дөјүшләриндә јаранан, мөһкәмләнән, тәшәккүл тапан вәтәнпәрвәрлик, мөһкәмлик, сәбатлылыг, гәһрәманлыг, мүтәшәккиллик, башга халглара һөрмәт, һуманизм вә с. көзәл инсани кејфијјәтләр өз бәдии ифадәсини тапмышдыр. «Короғлу» дастанында XVI—XVII әсрләрдә вә сонралар (епосун формалашыб инкишаф етмәси просесиндә) Азәрбајчан халгынын, кәндли күтләләри вә шәһәр зәһмәткешләринин ән зәрури күндәлик тәләбләри, кәләчәк хошбәхт вә мүстәгил һәјат һаггында һәсрәт вә арзулары бәдии сурәтдә ифадә едилмишдир.

«Короғлу» дастанынын дили өз грамматик гурулушу вә әсас лүғәт фонду е'тибары илә садә, сәлис вә зәнкин Азәрбајчан дилидир. Истәр ашыгларын нағыл етдији епизодларын, истәрсә дә гошмаларын дили садә вә ахычыдыр. «Короғлу»-нун һәм гәдим нүсхәләриндә олан гошмалара, һәм дә һазыркы дөврдә топланмыш һиссәләрә нәзәр салсаг, дил чәһәтдән бунлар арасында бир о гәдәр дә фәрг тапмаг олмаз.

«Короғлу» дастаны XVII — XVIII, һәтта XIX әсрләрдә дини, мистиканы тәблиғ едән мүртәче феодал әдәбијјатынын Азәрбајчан халгынын дилинә, милли варлығына тәчавүз етдији ағыр иллләрдән кечиб кәлмиш, өз садә Азәрбајчан дилини вә сағлам идејаларыны сахламышдыр.

«Короғлу» дастанынын жанрыны мүәјјәнләшдирмәк чох мараглыдыр. XIX әсрин әввәлләриндә мәтбуат аләминдә нәшр олунан хырда мәтнләрдә «Короғлу» каһ «әфсанә». каһ «нағыл», каһ «рәвајәт», 1842-чи ил нәшриндә ајры-ајры гол-

лар «мәчлис», дастан бүтүнлүклә «рапсодија» адландырылмышдыр.

«Бурада Гара оғлунун һәјатындан јалныз ики епизод көтүрүлмүшдүр; онун һаггында олан бүтүн нағылларын Һомерин күллијјаты кими бир поемада топланмасы, ола билсин, чох јахшы оларды. Анчаг бу иш Иллиаданын нәғмәләрини бир бөјүк поемада бирләшдирмәк мәһарәти гәдәр чәтиндир»[1].

Көрүндүјү кими, бурада «Короғлу» дастанлары һекајә адландырылыр. Бүтүн бу дастанлар исә «бөјүк бир поема» тәшкил етдији көстәрилир.

Сонралар «Короғлу» әдәбијјатымыза дастан ады илә дахил олмуш вә бу адла да јашамагдадыр. Дастан Азәрбајчан шифаһи халг јарадычылығынын мүһүм вә кениш јајылмыш жанрларындан бирисидир. Чох вахт филан һадисә, әһвалат дилләрдә дастан олмушдур дејирләр. Дастанлар, халга өзүнүн арзу вә әмәлләрини, мүбаризә тарихини, дүшмәнә нифрәтини даһа ајдын, даһа кениш шәкилдә ифадә етмәјә имкан верир.

«Короғлу»ну истәр идеја мәзмуну вә истәрсә дә бәдии чәһәтдән тәһлил едәркән гаршымызда бөјүк бир аләм ачылыр. «Короғлу» епосунда ашиганә романтик дастанлар һәчминдә һәтта онлардан да бөјүк олан 17 дастан топланмышдыр. Бу дастанларын һәр бири халгын јерли зүлмкарлара, истисмарчылара, харичи ишғалчылара гаршы мүбаризәси вә јохсул күтләләрә мүнасибәти, үмумијјәтлә, халгын мәгсәд вә гајәләри һаггында охучуда там тәсәввүр јарадан камил бир әсәрдир. Бунларын һәр бири бир дастандыр. Чох мараглыдыр ки, голларын һәр бирисиндә Короғлу силаһдашларындан бирисинин гәһрәманлығы, дүшмәнлә чарпышмалары тәсвир едилир. Голун сону да һәмин гәһрәманын гәләбәси вә хошбәхтлији илә—евләнмәси илә тамамланыр. Короғлу өзү исә үмуми бөјүк бир гәһрәман кими һәр бир голда силаһдашларын көмәјинә чатыр. Ејни заманда бүтүн бу дастанлар үмуми, мөһкәм бир сүжет әтрафында бирләшәрәк бөјүк бир епос мејдана кәтирирләр. Јалныз «Дәрбәнд сәфәри» голу дастанын үмуми сүжет хәттиндән кәнара чыхыр. «Короғлу» дастанында Азәрбајчан халгынын гәһрәман кечмишинин бәдии тәсвирләри, јаделлиләрә вә јерли зүлмкарлара гаршы гәһрәманлыг, икидлик мүбаризәси, халг адәт вә ән'әнәләри вә Азәрбајчан

[1] «Кафказ» гәзети, 1846, № 39.

халгы тарихинин там бир дөврү өз әксини тапмышдыр. Демәли, «Короғлу» Азәрбајчан шифаһи халг јарадычылығынын мүһүм жанрларындан олан дастан жанрынын чәрчивәсиндән чыхмышдыр. О, даһа бөјүкдүр, даһа кенишдир. «Короғлу» Азәрбајчан халгынын гәһрәман характерини, шаиранә тәбиәтини экс етдирән, халгымызын бәдии тәфәккүрүнүн јаратдығы милли бир епопејадыр.

Бу бөјүк дастанын ајдын вә мүкәммәл бир композисијасы вардыр. Епос Короғлунун атасы Алы кишинин көзләринин чыхарылмасы илә башланыр. Бундан сонра атасынын интигамыны алмаг үчүн дөјүшләрә атылан Короғлунун силаһдашлары илә бирликдә харичи ишғалчылар вә јерли феодалларла вурушуну тәсвир едән «сәфәрләри» башланыр. Короғлу бүтүн өмрү боју дүшмәнләрә гаршы мүбаризә апарыр. Епосун сонунда бу мүбаризәјә јекун-нәтичә кими Короғлунун гочалығы тәсвир едилир; бунунла да епос тамамланыр. Бу да епосун мүкәммәл бир композисија илә јарандығыны көстәрир.

«Короғлу»да епик вә лирик мотивләр бәдии бир вәһдәт тәшкил едир. Поетик гошмалар поетик һекајәтлә үзви сурәтдә бағланмышдыр. Епосун мәнсур һиссәси, садәчә һадисәләрин садаланмасындан ибарәт дејилдир. Короғлунун һадисәләри вә мачәралары да поетик бир усталыгла, јүксәк бәдии сәвијјәдә сөјләнмишдир. Һекајәләрин өзүндә бир ширинлик, бир поезија вардыр.

Дастанда көзәл тәбиәт тәсвирләри, мәнзәрә вә лөвһәләр вардыр. Бу, һәр шејдән әввәл, Вәтәнин тимсалы олан Чәнлибелин тәсвириндә өзүнү көстәрир: «Јенә дә јаз ајлары кәлмишди. Чәнлибелдә башга бир аләм вар иди. Һәр тәрәф ала-јашыла бүрүнмүшдү. Елә иди, елә иди ки, күл-күлү, бүлбүлбүлбүлү чағырырды. Нечә дејәрләр, лаләләр бәнөвшәләрә көз вурурду. Сылдырым гајаларда хыналы кәкликләр гаггылдашырды... булаглар гајыр-гајыр гајнајыр, үрәкләр ојур-ојур ојнајырды» вә саирә.

«Короғлу» епосунда олан гошмалар мүхтәлифдир. Бунлары шәрти олараг ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Гәһрәманлыг гошмалары.

2. Чағырышлар.

3. Тә'рифләр (епосун ајры-ајры гәһрәманларынын адына дејилмишдир).

4. Лирик гошмалар.

5. Нәсиһәтләр.

6. Сатирик вә јумористик гошмалар.

Мәсәлән, гәһрәманлыг гошмаларына ашағыдакыны ми-
сал кәтирмәк олар:

Бир нә'рә чәкәрәм дәлиләр јерир,
Күнүн габағында чәсәдин сүрүр,
Думан тәк јүрдуму, јувамы бүрүр,
Тамам дағы, дашы јарарам, паша!

Короғлу гајытмаз, туфан салмаса,
Чида ишләтмәсә, гылынч чалмаса,
Ејвазы әлиндән бу күн алмаса,
Дишләрини бир-бир гырарам, паша!

Тә'рифләр:

Мејдана кирәндә һүнәр ејләјәр,
Леш галар бир јанда кәллә сөјләјәр,
Јүз сар кәлсә бир тәрлана нејләјәр,
Лачын тәк һавада сүзәр Короғлу!

Нәсиһәтләр:

Сөјләјим сөзләрим ејлә диләзбәр,
Ширин нәсиһәтим гыл синәдәфтәр,
Икидә лазымдыр күрз, галхан, шешпәр,
Чида бир бујнузлу кәлә нисбәтдир.

Сатирик вә јумористик гошмалар:

Сарп гајаларда јурд олмаз,
Мүхәннәтә сөз дәрд олмаз,
Чаггал әнији гурд олмаз,
Јенә гурд оғлу, гурд олу.

Гошмалар һеча вәзниндә јарадылмыш, бу вәзнин бүтүн
гајда-ганунларына риајәт едилмишдир. Гошма 11 вә 8 һеча-
лы олмагла һәр бәнди 4 мисрадан ибарәтдир. Бундан башга
«Короғлу»да чығалы гошмалар да вардыр.

Мән ашыг Ордубада,
Салмасдан Ордубада,
Сәркәрдә гочаг олса,
Һеч вермәз орду бада.

«Короғлу» гошмалары бәдии, јүксәк сәнәткарлыгла де-
јилмиш, көзәл ше'р нүмунәләридир. Бу гошмалар узун әср-
ләрдән бәри халгын дилиндә долашмыш, ишләнмиш, бил-
лурлашмыш әсил сәнәт дәрәчәсинә јүксәлмишдир.

Дастанда олан гошмаларын өзләринә мәхсус дахили ганун-
лары, бир сыра спесифик хүсусијјәтләри вардыр. «Короғлу»
гошмаларындан бә'зиләринин икинчи мисрасы ејни илә бүтүн
бәндләрин ахырында тәкрар олунур. Мәс.:

Дағлар башы Чәнлибелдән,
Дејин көрүм нә хәбәр вар?
Үстү гарлы бизим елдән,
Дејин көрүм нә хәбәр вар?

Бә'зи гошмаларда исә биринчи бејтин икинчи мисрасы-
нын әввәлиндә олан сөз дәјишилир (бу сөзләр бир-биринә
һәмгафијә олурлар), мисранын галан һиссәси исә бүтүн бәнд-
ләрин ахырында ејни илә тәкрар олунур. Мәс.:

Уча дағларын башындан,
Јолум ај мәдәд, ај мәдәд,
Јаман јердә тутду мәни,
Өлүм ај мәдәд, ај мәдәд.

«Короғлу» гошмаларында олан рәдифләр бә'зән ејни илә,
бә'зән дә она һәмгафијә олмагла тәкрар олунур. Мәс.:

Сәфәримди шәһри-Тогат,
Кимди мәннән **кечән** кәлсин!
Једди һогга, һәзар пешә,
Мәндән артыг **ичән** кәлсин! вә с.

Бу гошмада көрдүјүмүз «кәлсин» рәдифләриндән әввәл
ишләнән «кечән» сөзләринә һәмгафијә олараг галан бүтүн
мисраларда «кечән», «ичән» кими сөзләр әлавә олунур. Бу
гајдаја бүтүн гошма боју риајәт едилир. Бу сәпкидә дастан-
да онларла ше'р нүмунәләри вардыр.

«Короғлу» дастанында чинаслара да раст кәлирик: Мәс.:

Гојмам гала Чәфәр паша,
Сәндә бу дағы, бу дағы,
Чәкдин чалчарпаз синәмә,
Сән дә бу дағы, бу дағы. вә с.

Бу гошманын биринчи бәндинин икинчи мисрасында
«дағ», «гисас», «интигам» мә'насында, дөрдүнчү мисрасында
исә «дағ чәкмәк», «дамғаламаг», «јара вурмаг» мә'насында
ишләдилмишдир.

Бунлардан башга «Короғлу»да мүхтәлиф үсулла дејил-
миш гошмалар чохдур. Бу чәһәтдән Мәһбуб ханымын Кор-
оғлуја мүрачиәтлә дедији ашағыдакы гошма мараглыдыр:

Де көрүм бу нә сәфәрди,
Ај Короғлу, ај Короғлу?
Меһди паша бихәбәрди,
Бај Короғлу, бај Короғлу! вә с.

«Короғлу» дастаны Азәрбајчан дилинин зәнкинлијини, ојнаглығыны, зәрифлијини нүмајиш етдирән бәдии бир абидәдир. Бурада чанлы халг дилинин бүтүн инчәликләриндән истифадә едилмишдир. Епосун һәм нәср һиссәси, һәм дә поезијасы әсрләр боју халгын чанлы дилиндә, ашыгларын симли сазында, јүксәк бәдии зөвгүн, сәнәт вә ше'рин гијмәтләндирилдији мәчлисләрдә ишләнә-ишләнә, јонула-јонула, биллурлаша-биллурлаша формалашмыш вә инкишаф етмишдир.

«Короғлу» епосунда истәдијимиз гәдәр аталар сөзләри, мәсәлләр, халг ифадәләри, идиомалара тәсадүф едирик. Бунлар һәм мәнсур, һәм дә мәнзум шәкилдә верилмишдир. Мәс.:

«Улу сөзүнә бахмајан улаја-улаја галар».
«Устад дејиб ки, ашыг көрдүјүн чағырар».

«Аталар дејибләр ки, ачдын чобана, јорулдун сарбана».
«Аталар дејибләр ки, тачир-түччар дили иланы јувасындан чыхарар» вә с.

«Короғлу» епосунда инчә вә ләтиф халг јумору вардыр. Епосун 1842-чи ил нәшринин IV мәчлисиндә Короғлунун гонаг галдығы гары илә олан әһвалаты, гарыја гошдуғу сөзләр бу чәһәтдән чох мараглыдыр. Бу јумор бә'зән тәнгидә, һәтта ифшаја кечир, истисмарчылара, залымлара, ишғалчылара гаршы чеврилир. Халг өз ширин күлүшү илә лаконик вә сәррафт ифадәләр илә тәнгид һәдәфини охучу гаршысында усталыгла ачыр, ифша едир. Бу јумор кәскин вә өлдүрүчү сатира гәдәр тә'сирлидир. «Һәмзәнин Гыраты апармасы» дастанында һәлә Короғлунун Гыратынын горхусундан галанын бүрчүнә дырмашан Һәсән пашаја халг ачы-ачы күлүр. Короғлу Һәсән паша һаны дејә хәбәр алдыгда, она беләчаваб верирләр:

«Гыратын горхусундан гачыб дырмашыб галанын бүрчүнә. Инди сәнин Короғлу олдуғуну биләндә горхурам гача дырмаша арвадынын чијнинә»:

«Һәсән пашанын Чәнлибелә кәлмәси» дастанында халгын бу ишғалчылара гаршы мүбаризәси дә гүввәтли реалист сәһнәләрлә чанландырылмышдыр.

Бунларла јанашы мүбалиғә маһијјәти дашыјан дөјүш тәсвирләринә дә раст кәлирик. Мәсәлән, «Дурна тели» дастанында Короғлу вә дәлиләринин османлы гошуну илә вурушуну, јахуд Короғлу вә башга гәһрәманларын тәкбашына бүтүн османлы гошунларыны «гатым-гатым гаттамасыны» чанландыран дөјүш сәһнәләри мүбалиғә характери дашыјыр.

Халг «Короғлу»да өз гәһрәманларынын вә дүшмәнләрин сурәтләрини јарадаркән мараглы вә диггәтәлајиг бәдии дил васитәләриндән истифадә едир. Мәсәлән, халг Короғлуну беләтәсвир едир:

«Һәмзә бахды ки, габағындакы бир оғланды, бир оғланды, адам үзүнә бахмаға үрәк еләмир. Бој, бухун, гол, биләк, сүјсүнүн әти гат-гат төкүлүб. Гара бығлар кәлә бујнузу кими «дөшәрәм һа дөшәрәм» дејир. Көзләр тәрлан көзү кими ојур-ојур ојнајыр. Белиндә бир гылынч вар ки, аллаһ көстәрмәсин. Һәмзә билди ки, бу Короғлудур».

Бәј, паша, дүшмән сурәтләрини јарадаркән халг онларын «бир гара тојуг гәдәр дә ағлы олмадығыны», «о нечә дәјәрләр шејтана папаг тикиб тәпәсини дә дешик гојдуғуну» (Болу бәј һагда), бунларын һеч бирисиндә «кишилик олмадығыны», һијләкәр, намәрд, гәддар, икиүзлү, горхаг, јалтаг, залым вә с. олдуғуну көстәрир.

«Короғлу»да бәдии дил васитәләриндән, образ, истиарә, бәнзәтмәләрдән бачарыгла истифадә едилмишдир. Халг өз гәһрәманларыны аслана, шаһинә, гартала, лачына, гызылгуша, Гаф дағына, марала, чејрана, аја, күнәшә, гызыла вә саирәјә бәнзәдир; дүшмәнләри исә сар, сәрчә, түлкү, гарға, сағсаған, тојуг, абдал вә с. адландырыр. Мәсәлән:

«Короғлу еләгалхды ки, елә бил Гаф дағы курулту илә јериндән ојнады».

«Сәрчәјә бах гарагуша дон бичәр».

«Түлкү дејәр аслан говарам јурддан».

«Паша, Короғлуја кәлә-кәләләр нә едиб ки, сәни кими кәртәнкәләләр нә еләсин» вә с.

«Короғлу» епосу бир бәдии абидә олмаг е'тибары илә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Дастан халгымызын јүксәк сәнәткарлыг бачарығыны, јарадычылыг дүһасыны, бәдии тәфәккүрүнү, зәнкин фантазијасыны нүмајиш етдирән көзәл бир әсәрдир. «Короғлу» өз идеја мәзмуну, бәдии гијмәти е'тибары илә дүнја халгларынын мәшһур әсәрләри олан «Иллиада»,

«Одиссеја», «Игор гошунунун дастаны», «Сасунлу Давид», «Калевала», «Манас» кими халг епослары илә бир сырада дурур. «Короғлу»нун вәтәнпәрвәрлик пафосу илә долу олан һәр бир гошмасы халгымызы јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризәјә руһландырмышдыр. Һәлә епосун 1842-чи ил нәшринин мүгәддимәсиндә јазылмышды ки, Иранын шималындакы көчәри татар (Азәрбајчан) гәбиләләр өз мүстәгиллији уғрунда Иран дөвләтинә гаршы мүбаризә апараркән Короғлунун мүбариз гошмаларындан илһам алмыш, әкәр Иран тәрәфи «Шаһнамә»дән һиссәләр охујурдуса, бу гәбиләләр Короғлунун мүбариз нәғмәләрини охујурдулар. XVIII әсрдә Азәрбајчан халгы Түркијә вә Иран ишғалчыларына, хүсуси илә Түркијә гәсбкарларына гаршы апардығы мүбаризәдә «Короғлу» халгын дилиндә әзбәр олмуш вә мәшһурлашмышдыр. Фашист ишғалчыларына гаршы апардығымыз Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә «Короғлу» гошмалары өз чағырыш идејалары илә Азәрбајчан халгынын гәһрәман оғулларыны гәләбәјә руһландырмышдыр.

Гуламәли ГУЛАМОВ
Масаллы рајону, Бәдәлан орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллими

«ГУРБАНӘЛИ БӘЈ» ҺЕКАЈӘСИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мән әдәби мөвзунун конкрет суалларына шакирдләрдә ујғун чаваб вермәк габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн:

1. Әдәби мөвзуларын характериндән асылы олараг, габагчадан бу мөвзуларын һәм мәзмун, һәм дә тәһлилинә даир конкрет вә үмуми суаллар мүәјјән едирәм.

2. Шакирдләрә әдәби әсәрләр үзрә үмумилик вә конкретлик анлајышыны изаһ едирәм. Бир конкрет мәсәләнин даһа конкрет мәсәләләрә ајрыла билмәсини шакирдләрә баша салырам.

3. Конкрет суалын тәләбини билмәји, вердијим нүмунә әсасында һәм үмуми данышмаг, һәм дә конкрет суалын тәләбинә мүвафиг чаваб вермәк гајдаларыны шакирдләрә өјрәдирәм.

4. Конкрет суалын тәләбинә ујғун чаваб вермәк үчүн шакирдләри һәм шифаһи, һәм дә јазылы шәкилдә чалышдырыр вә онларын өзләрини мөвзунун конкрет суалларыны мүәјјәнләшдирмәјә чәлб едирәм.

Әдәби әсәрләрдән һәр биринин өзүнә ујғун спесифик хүсусијјәти олдуғундан шакирдләрдә әдәби әсәрин конкрет суалына (вә ја конкрет мөвзуларына) ујғун чаваб вермәк габилијјәтини инкишаф етдирмәк гајдасы ејни илә бүтүн әсәрләрин тәдрисинә аид едилә билмир.

Биз нүмунә үчүн Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бәј» һекајәси үзрә шакирдләрин конкрет мөвзуларын тәләбинә

ујғун чаваб вермәк бачарығыны инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән бәһс едәчәјик.

Програмда «Гурбанәли бәј» һекајәсинин тәдриси үчүн 4 саат вахт ајрылмышдыр. Бунун бир сааты һекајәнин мәзмунуну мәнимсәтмәјә, 3 сааты исә онун тәһлилинә верилмишдир. Мән һәмин әсәри ашағыдакы гајдада планлашдырырам:

1. «Гурбанәли бәј» һекајәсинин мөвзусу вә идејасы.

2. Һекајәнин мәзмуну вә бир парчасынын синифдә охунмасы.

3. Гурбанәли бәј сурәтинин тәһлили.

4. Һекајәнин бәдии тәһлили.

Бурадан көрүндүјү кими, үмуми мөвзу конкрет мөвзулара бөлүнүр вә 4 саат мүддәтиндә тәдрис едилир. Һәр бир саатда кечилән конкрет мөвзу өз спесифик хүсусијјәтләри е'тибарилә о бириләрдән фәргләнир. Демәк, һәр бир мөвзунун өз әһатә даирәси, бәһс етдији мәсәләләр башга-башгадыр. Лакин бу мөвзулар һеч бир заман бир-бириндән тәчрид дејил, үзви сурәтдә бағлылыг әсасында тәдрис едилир. Шакирдләрин өзләри дә бу конкрет мөвзуларын һансы мәсәләләри әһатә етдијини вә һәр мөвзунун нәдән данышдығыны бүтүн ајдынлығы илә билдикдә онларда тәдричлә конкрет мөвзуларын тәләбинә ујғун чаваб вермәк вәрдиши јаратмаг вә буну мөһкәмләтмәк иши асанлашыр.

Мөвзунун адындан (вә ја суалын өзүндән) бунун үмуми вә ја конкрет олмасы анлашылыр, чүнки мөвзунун ады вә ја һәр һансы суалын өзү бу мөвзуда вә ја суалда мәсәләнин гојулушуну, тәләб олунан мә'наны өзүндә әкс етдирир. Мөвзу һаггында бүтүн данышыг о заман мә'на кәсб едир ки, бу мөвзунун тәләб нормаларына табе едилмиш олсун. Мән шакирдләрдә суалын тәләбинә ујғун чаваб вермәк вәрдишләри тәрбијә етмәк үчүн онлара мөвзунун адына, тәләбинә, мәсәләнин гојулушуна хүсуси диггәт јетирмәји тапшырыр, сонра әсас изаһаты вермәјә башлајырам.

Шакирдләр вердијим нүмунә әсасында әмәли сурәтдә ајры-ајры мөвзулара вә ја суаллара неҹә чаваб вермәли олачагларыны өјрәнирләр.

Һекајәнин мәзмуну һаггында изаһат верәркән, әсәрин тәһлилинә әл атмырам. Һадисәләрә јазычынын вә бизим мүнасибәтимиздән бәһс етмирәм. Изаһат заманы бу һадисәләрдән шакирдләрин өзләри тәһлил үчүн нәтичә чыхармасына вә һекајәнин ашағыдакы ајры-ајры кичик епизодларыны бир-бириндән ајыра билмәләринә чалышырам: приставын евиндә началникин кәлмәси үчүн интизарлыг, илк јемәк мәчлиси вә Гурбанәли бәјин кобуд һәрәкәтләри, приставын һәјәтиндә ағаларын шәрәфинә дүзәлдилмиш кеф мәчлиси вә Гурбанәли бәјин ағалары вә ханымлары евинә дә'вәт етмәси. Бәјин өз нөкәри илә евинә кәлмәси вә бу заман һәрәкәтләри. Сәһәриси ханымын Гурбанәли бәјин дүнәнки ишләри һаггында нөкәрләрдән хәбәр билмәси вә бәјин кизләнмәси. Гонагларын кәлмәси вә Гурбанәли бәјин рүсвај олмасы.

Дәрсдә әдәби әсәрләрин мәзмунуну шакирдләрә мүхтәлиф гајдада нағыл етдирмәк мүмкүндүр. Әсәрин һәчми кичик олурса, онун мәзмунуну бүтөвлүклә бир шакирдә данышдырмаг олар вә ја мәзмуну үзрә суал-чаваб апарыла биләр. Бөјүк һәчмли әсәрләрин мәзмунуну исә бир-бири илә ардычыллыг тәшкил едән епизодлар үзрә нағыл етдирмәк, сонра бир шакирд васитәси илә ајры-ајры епизодларын мәзмунуну үмумиләшдирмәк фајдалыдыр. Әдәби әсәрләрин өз хүсусијјәтиндән асылы олараг, дәрсдә бә'зән шакирдә мүәјјән бир епизоду дејил, үмумијјәтлә, әсәрин бүтөв мәзмунуну данышмағы тәклиф едирәм, лазым кәлдикдә бир шакирдин данышығыны дајандырыр, ардыны башга шакирдә давам етдирирәм. Лакин бурада да һәр бир шакирдин данышығы јени епизодла әлагәдар олдугда фајдалы олур. «Гурбанәли бәј» һекајәсинин өз спесифик хүсусијјәтини нәзәрә алараг, мән ону ики епизод әсасында шакирдләрә нағыл сөјләдирәм. Һекајәнин биринчи һиссәсини бир шакирдә, Гурбанәли бәјин евиндә чәрәјан едән һадисәләри исә башга бир шакирдә данышдырырам. Сонра башга бир шакирдә әсәрин үмуми мәзмунуну нағыл етдирирәм.

Беләликлә, шакирдләр мәзмуну данышмаг әсасында да үмуми вә конкрет мәсәләләрә неҹә чаваб вермәјин лазым олдуғуну өјрәнирләр.

Мәзмуну сорушмаг әсасында шакирдләрин верилмиш суалын тәләбинә ујғун олараг чаваб вермәләри нисбәтән асандыр. Лакин тәһлил әсасында шакирдләрин конкрет мәсәләләрә ујғун чаваб вермәләринә даһа диггәтлә, һәссаслыгла јанашмаг тәләб олунур. Мән һекајәнин тәһлил мөвзуларынын һәр бири һаггында изаһата башларкән бу мөвзуда әсәрдәки һансы мәсәләләрин әһатә едиләчәјини габагчадан билди-

рир вә сонра әсас изаһата кечирәм. Шакирдләр дә өз чаваб-ларында мәним нүмунәм әсасында мөвзунун тәләбини көзлә-јир вә һәмин тәһлил мөвзуларындан һәр бирини өз нөвбәсин-дә тәхминән ашағыдакы план үзрә данышырлар.

1. Әсәрин мөвзусу вә идејасы. «Гурбанәли бәј» һекајәси Ч. Мәммәдгулузадә реализминин гијмәтли бир нүмунәси ки-ми.

Ингилабдан әввәл патриархал-феодал мүнасибәтләрин һөкм сүрдүјү Азәрбајчан кәндләриндә әһалинин ағыр һәјаты. Һекајәдә бу һагда типик лөвһәләрин верилмәси вә патриар-хал-феодал мүнасибәтләрин ифшасы. Һекајәдә јазычынын һа-дисә вә инсанлара (ағалара, ханымлара) вә истисмар едилән кәндлиләрә сатирик мүнасибәти.

2. Гурбанәли бәј сурәтинин тәһлили. Гурбанәли бәј инги-лабдан әввәл Азәрбајчан кәндләриндә ағалыг едән мүлкә-дарларын типик нүмајәндәси кими. Гурбанәли бәј сурәтинин характеристикасы: онун ахмаг, кобуд, јалтаг вә јаланчы ол-масынын фактларла изаһы. Әсәрдә ağа илә јохсул кәндлилә-рин һәјатынын мүгајисәси. Гурбанәли бәјин ифшасы вә әсә-рин тәрбијәви әһәмијјәти.

3. Һекајәнин бәдии тәһлили. Әсәрин композисијасы: експозисија (приставын евинә гонагларын кәлмәси), завјазка (илк ички мәчлиси вә началникин пәнчәрәдән бәјин атыны көрмәси), кулминасија (ахшам ички мәчлисиндә ағаларын вә ханымларын Гурбанәли бәјә гонаг олачаглары барәдә ра-зылыглары), развјазка (сәһәриси бәјин јухудан кеч дурмасы вә арвадынын бу һагда меһтәр вә гуллугчуларындан бә'зи хәбәрләри билмәк истәмәси), финал (гонагларын бәјин аты-на тамаша етмәләри үчүн төвләјә кирмәләри вә ону ахурда көрмәләри), әсас конфликтләр. Әсас сүжет хәтти. Характер-ләр вә әсәрин дили.

Мә'лумдур ки, мөвзунун тәләбинә ујғун олараг дәрсин кедишиндә мусаһибә дә апарылыр.

Мусаһибә заманы шакирдләрин чавабларына вердијим суалларын нә дәрәчәдә мувафиг олмасына диггәт јетирирәм. Мусаһибә заманы шакирд верилмиш суалын тәләбинә кифајәт вә мувафиг чаваб вермәји бачармырса, мән онун нөг-гәдәр вә мувафиг чаваб вермәји бачармырса, мән онун нөг-

сәтһи чаваб верирсә), бу заман о, мәним нүмунәм вә ја башга шакирдләрин дүзкүн чавабы әсасында өјрәдилир. Синифдә мусаһибә заманы тәһлил үчүн нәзәрдә тутулмуш мөвзунун конкрет суалларыны габагчадан мүәјјәнләшдирирәм.

«Гурбанәли бәј» һекајәсинин тәдриси илә әлагәдар ола-раг ајры-ајры дәрсләрдә апардығым мусаһибәләрдән бә'зи нүмунәләр верирәм.

Мүәллим — Ким Гурбанәли бәј сурәтинин гыса характе-ристикасыны сөјләјәр?

Шакирд — Јазычы Азәрбајчан кәндләриндә ағалыг едән мүлкәдарлары Гурбанәли бәјин симасында чанландырмыш-дыр. О, кобуд, ахмаг вә мәдәнијјәтсиз бир голчомагдыр. Кәнд-лиләрлә кобуд рәфтар едән Гурбанәли бәј өзүндән күчлүләрә јалтаглыг едир.

Мүәллим — Ким Гурбанәли бәјин кобудлуғу вә мәдәниј-јәтсизлијини фактларла әсасландырар?

Шакирд — Гонаглыг мәчлисиндә арағы стәканла ичмәси, јерсиз һәрәкәтләр етмәси, меһтәр Гасымы сөјүб јаллы кет-мәјә мәчбур етмәси вә сәрхош һалда хәнчәрини чыхарараг, нөкәрләрини горхутмасы Гурбанәли бәјин кобудлуғуну вә мәдәнијјәтсизлијини көстәрир.

Мүәллим — Ким Гурбанәли бәјин характеринин башга хүсусијјәтләринә даир мисаллар сөјләр.

Шакирд — Гурбанәли бәј ејни заманда јалтаг, шөһ-рәтпәрәст вә јаланчыдыр. О, приставын туласынын башыны тумарлајыр, ханыма баш әјир, өз атыны началникә «пешкәш» етмәјә һазырдыр. Бүтүн бунлар Гурбанәли бәјин јалтаглы-ғыны көстәрир. Мәчлисдә өзүнүн сағлығына ичилдијини көрән Гурбанәли бәј һеч бир һазырлығы олмадан ағалары, ханымлары она гонаг олмаға дә'вәт едир, нәтичәдә рүсвај олур.

Мүәллим — Әсәрдә һансы мүгајисәли һәјат тәрзләри илә таныш олуруг?

Шакирд — Әсәрдә бир-бири илә зидд олан ики һәјат— кәндлиләрин, нөкәрләрин ачыначаглы һәјаты илә мүфтәхор ағаларын мә'насыз һәјаты мүгајисә едилмишдир. Бунун үчүн јаллы сәһнәси даһа характерикдир. Ағалар кәндлиләрин га-занчы һесабына шадлыг мәчлиси гурдуглары һалда, кәндли-ләри дә онлары әјләндирмәк үчүн јаллы кетмәјә мәчбур едир-ләр. Инсанлыг симасыны итирмиш ағалар һәјатын мә'насы-ны јалныз һејван кими јејиб-ичмәкдән ибарәт һесаб едирләр.

Кәндлиләрин вә нөкәрләрин һәјаты исә мүгајисә едил-мәз дәрәчәдә ағырдыр.

Мүәллим — Әсәрин әсас тәнгид һәдәфләри кимләрдир?

Шакирд — Әсәрин әсас тәнгид һәдәфләри һаким синфин түфејли нүмајәндәләри Гурбанәли бәј, началник, приставлар, забитләр вә с.

Мүәллим — Кәндлиләрин һәрәкәтләринә јазычы нә кими мүнасибәт бәсләјир?

Шакирд — Јазычы ағаларын зүлмүнә сәбирлә дөзән кәндлиләри дә тәнгид едир: онларын авамлығына, ичтимаи шүурча керидә галанларына күлүр.

Мүәллим — Әсәрин тәрбијәви әһәмијјәти нәдәдир?

Шакирд — Әсәр бизи ингилабдан әввәлки Азәрбајҹан кәндлиләринин ағыр һәјаты илә таныш етмәклә биздә һәр ҹүр ичтимаи бәрабәрсизлијә гаршы нифрәт һисси ојадыр.

Мән, Гурбанәли бәј һекајәси үзрә тәкҹә шифаһи дејил, јазылы сурәтдә дә конкрет мөвзулар әсасында шакирдләри ҹалышдырырам. Синифдә апарылан вә евә тапшырылмыш инша јазылар шакирдләрин конкрет мөвзулара ујғун ҹаваб вермәк вәрдишини мөһкәмләтмәк үчүн ән јахшы васитәдир. Мән «Гурбанәли бәј» әсәри үзрә синиф инша јазысы үчүн мүәјјән етдијим «Гурбанәли бәј сурәти вә онун характеристикасы», «Һекајәнин бәдии тәһлили» мөвзуларындан бирини сечиб јазмағы тәклиф едирәм. Јазы дәрсиндә мән габагҹадан бу мөвзулары бир-бириндән фәргләндирән ҹәһәтләри вә һәр мөвзунун өз спесифик хүсусијјәтиндән бәһс етдикдән сонра, шакирдләр јазыја башлајырлар.

«Гурбанәли бәј» һекајәсинин јухарыда гејд едилмиш ајры-ајры конкрет мөвзулары тәдрис едилдикҹә ашағыдакы конкрет мөвзулардан евдә инша јазмағы шакирдләрә тапшырырам: «Гурбанәли бәј һекајәсинин идеја мәзмуну», «Гурбанәли бәј һекајәсинин тәрбијәви әһәмијјәти».

Бә'зән евдә ејни мөвзу үзрә бүтүн шакирдләрә инша јазмағы тапшырырам. Бә'зән дә синиф шакирдләри евдә јазаҹаглары инша мөвзуларынын сајына көрә бөлүнүр. Бурада шакирдләрин һансы мөвзуја мараг көстәрмәси нәзәрә алынмыр. Нөвбәти дәрсдә исә һәмин мөвзулар бир даһа елә бөлүнүр ки, һәр шакирд өз нөвбәсиндә ејни әсәрин һәр ики конкрет мөвзусу үзрә инша јазмалы олсун. Ев иншалары үчүн шакирдләр план да тәртиб едирләр.

Мәним дәрс дедијим синфин шакирдләри мөвзуда мүхтәлиф конкрет мәсәләләри бир-бириндән дүзкүн ајыра билир, лазым кәлдикдә, мөвзуну конкрет суаллар әсасында планлашдырыр вә конкрет мәсәләләри үмумиләшдирмәји баҹарырлар.

С. ҸӘФӘРОВ
филоложи елмләр намизәди, досент.

ИСМИН ҺАЛ КАТЕГОРИЈАСЫ ТӘ'ЛИМИНӘ ДАИР

Исмин һал категоријасы исимләрин ҹүмләдә башга сөзләрлә олан мүхтәлиф әлагә вә мүнасибәтләрини билдирир. Бу категоријанын мә'на хүсусијјәтләри илә бәрабәр, мүәјјән шәкли әламәтләри дә вардыр. Һәмин шәкли әламәтләр һал категоријасынын грамматик формасы олуб, һал шәкилчиләри адланыр. Бир исмин һал шәкилчиләри гәбул едәрәк бүтүн һаллара көрә дәјишмәсинә исмин һалланмасы дејилир.

Мүасир грамматикамызда исмин алты һалы олдуғу тәсдиг вә гәбул едилмишдир, бу да мәгсәдә мүвафиг олуб, һал категоријасынын нормаларыны өзүндә тамамилә екс етдирир.

Исмин һаллары ифадә етдији өз әсас мә'наларына ујғун олараг: адлыг, јијәлик, јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг адланыр. Бунунла белә һәр һалын үмуми мә'на даирәси терминин мә'на даирәсиндән чох кенишдир.

I. Адлыг һал. Бу һалда олан исимләр әшјанын башга сөзләрлә әлагәсини мүстәгил шәкилдә көстәрир вә һеч бир шәкли әламәтә малик олмур. Башга һалларда олан исимләр исә, әшјанын бу әлагәсини васитә илә билдирир вә өзләринә мәхсус шәкли әламәтләр гәбул едир. Она көрә дә адлыг һала васитәсиз, јердә галан һаллара исә васитәли һаллар ады верилир.

Адлыг һалда олан исимләр ҹүмләдә башга сөзләрлә субјектив бир әлагәјә кирир ки, бу сөзләр (һансы бир нитг һиссәсинә мәнсуб олурса-олсун) онун һәр һансы бир әламәтини һөкм шәклиндә ифадә едир; мәсәлән: **Гуш учур. Китаб марағлыдыр. Натиг данышыр. Саат бешдир** ҹүмләләриндә **гуш, китаб, натиг, саат** исимләри адлыг һалдадыр. Она көрә ки, һәр һансы бир әламәти һөкм шәклиндә өзүнә иснад етдирән башга нитг һиссәси дә субстантивләшир (исимләшир)

вә исмин адлыг һалында олур; мәсәлән: **Беш үчдән бөјүкдүр. Кәлән Әлидир. Гырмызы јахшы рәнкдир** вә с.

Бу чүмләләрдә **беш, гырмызы** вә **кәлән** субстантивләшмиш саj, сифәт вә фе'ли сифәтдән ибарәт олуб, адлыг һалындадыр.

Адлыг һалда олан бир исмин субјектив әлагәjә кирдиjи сөз исимдән ибарәт олдугда, јенә дә адлыг һалы ифадә едир; мәсәлән:

Јолдашым јахшы адамдыр. Узагдан көрүнән евдир. Сән мүһәндиссән. Мән мүәллимәм чүмләләриндә **адам, ев, мүһәндис** вә **мүәллим** исимләри адлыг һалдадыр.

Бундан башга фе'ли бағламаларла әлагәjә кирмиш исимләр шәкли әламәт гәбул етмәдикдә јенә дә субјектив әлагә билдирир вә адлыг һалда олур; мәсәлән: **Кәрим кәләндә, јағыш јағаркән, күн доғмамыш, күләк әсинчә** вә с. Бу мисалларда көстәрилән **Кәрим, јағыш, күн, күләк** исимләри адлыг һалдадыр.

Бүтүн јухарыда дедикләримиздән бу нәтичәjә кәлмәк олар ки, адлыг һалда олан исимләр чүмләдә әсасән мүбтәда олур, фе'ли бағламаларын субјекти кими өзүнү көстәрир вә олур, фе'ли бағламаларын субјекти кими өзүнү көстәрир вә чүмләнин хәбәри ола билир. Бунлардан: исимләри мүбтәда олан адлыг һалы мүәјјән, фе'ли бағламанын субјекти вә хәбәр функсијасыны дашыjан адлыг һалы исә гејри-мүәјјән адлыг һал адландырмаг олар.

II. Јиjәлик һал. Бу һалда олан исимләр әсасән ики әшјанын мәнсубиjјәт әлагәсини ифадә етмәк үчүн ишләдилир.

Јиjәлик һалда олан исимләр башга бир исмин она олан мәнсубиjјәт әлагәсини билдирир. Јиjәлик һалын ифадә етдиjи бу мәнсубиjјәт әлагәси јиjәлик вә ја аидлик мә'наларындан ибарәт олур. Мәсәлән, **Кәримин палтосу, Камалын китабы** бирләшмәләриндә **Кәрим** вә **Камал, палто** вә **китаб** исимләри олан јиjәлик әлагәсини; **Кәримин ајағы, Камалын бәдәни** бирләшмәләриндә **ајаг** вә **бәдән** исимләри аидлик әлагәсини билдирир.

Јиjәлик һалын ифадә етдиjи аидлик әлагәси јиjәлик әлагәсиндән даһа кениш бир даирәни әһатә едир, һәтта јиjәлик әлагәсинин өзүндә белә бир аидлик мә'насы вардыр. Буна бахмајараг бу һал тәләффүзү мүнасиб олдуғу үчүн јиjәлик адландырылмышдыр. Она көрә дә чох заман һалын мәзмуну илә терминин ләфзи мә'насы гарышдырылыр.

Јиjәлик һалда олан исимләр һәмишә објект (әшјалыг) мә'насыны ифадә едир вә исмин мәнсубиjјәт категоријасында

олан исимләрлә идарә олунур. Башга сөзлә десәк, нисбәт шәкилчиләри гәбул етмиш исимләр һәр һансы бир исмә аид олур вә аид олдуғу исмин јиjәлик һала дүшмәсини тәләб едир.

Исмин јиjәлик һалы өзүнә мәхсус олан әламәтләри илә фәргләнир. Бу әламәтләрдән бири ондан ибарәтдир ки, исимләр јиjәлик һалда олдугда кимин? нәјин? вә һаранын? суалларындан биринә чаваб олур; мәсәлән: **шакирдин** (кимин?) **дәфтәри, колхозун** (нәјин?) **гојуну, шәһәрин** (һаранын?) **күчәси** вә с.

Јиjәлик һалын икинчи әламәти ондан ибарәтдир ки, о һәмишә ону идарә едән вә она аид олан исимдән әввәл кәлир. Јухарыдакы мисалларда јиjәлик һалдакы **шакирд, колхоз** вә **шәһәр** исимләри, онлара аид олан **дәфтәр, гојун** вә **күчә** исимләриндән әввәл кәлмишдир.

Бу һалын үчүнчү әламәти ондан ибарәтдир ки, онун өзүнә мәхсус шәкилчиләри вардыр. Јиjәлик һалда олан исимләр самитләрлә битәнләрдә **-ын/-ин/-ун/-үн** шәкилчисини гәбул едир, исим саитлә битдикдә исә, бу шәкилчиjә бир **н** сәси дә әлавә олунур, јә'ни шәкилчи **-нын/-нин/-нун/нүн** формасыны алыр, мәсәлән, **ат-ын, кәнд-ин, гојун-ун, үз-үн, тахта-нын, дәстә-нин, тоғлу-нун, сүрү-нүн** вә с.

Јиjәлик һал шәкилчиләри артырылмыш олан исимләр һәмишә мүәјјәнлик вә конкретлик билдирир, даһа доғрусу, бурада һәр һансы бир әшјанын өзүнә аид олдуғуну ифадә едән исим конкретләшир, фәрдиләшир вә мүәјјәнләшир; мәсәлән, **тахылын анбары, инәјин südү, гојунун әти** бирләшмәләриндә јиjәлик һалда олан **тахыл, инәк, гојун** исимләри мүәјјән вә конкрет исимләрдир.

Јиjәлик һалда олан бу исимләр гејри-мүәјјәнлик ифадә едәрәк үмуми бир мә'наја малик олдугда, онларын шәкилчиләри ихтисар едилир; мәсәлән, **тахыл анбары, инәк сүдү, гојун әти** вә с.

Беләликлә, шәкилчи илә ишләнән јиjәлик һал мүәјјән вә шәкилчисиз ишләнән јиjәлик һал гејри-мүәјјән адландырылыр. Гејри-мүәјјән јиjәлик һалда олан исимләр **нә?** суалына чаваб олур.

Јиjәлик һалын самитлә битән исимләрә әлавә олунан шәкилчиләри, ејни исимләрә әлавә олунан, икинчи шәхс нисбәт шәкилчиләринә охшајыр; мәсәлән:

сәнин китабын вә **китабын рәнки** бирләшмәләринин һәр икисиндә **китаб** сөзүнүн сонуна **-ын** шәкилчиси артырылмышдыр. Бу шәкилчиләрдән биринчиси икинчи шәхс нисбәт

шәкилчиси, икинчиси исә ијәлик һал шәкилчисидир. Чүмлә тәһлилиндә чох заман шакирдләр бу шәкилчиләри бир-бири илә гарышдырырлар. Белә һалларда онлара хатырлатмаг лазымдыр ки, әввәлән, ијәлик һалда олан исим һәмишә өзүндән сонра нисбәт шәкилчили бир исмин кәлмәсини тәләб едир; икинчиси, исим саитлә битдикдә ијәлик һал шәкилчисинә бир **н** сәси дә әлавә олундуғу һалда, нисбәт шәкилчисиндә саит ихтисар едилир вә шәкилчи анчаг **н** сәсиндән ибарәт олур. Буну исбат етмәк үчүн јухарыдакы бирләшмәләрдә самитлә битән **китаб** сөзүнү саитлә битән **алма** сөзү илә әвәз етмәк кифајәтдир. О заман бирләшмәләр 1) **сәнин алман,** 2) **алманын рәнки** шәклини алар ки, биринчи бирләшмәдә алма сөзүнүн сонунда олан **-н** нисбәт, икинчи бирләшмәдә **-нын** үнсүрүнүн һал шәкилчиси олдуғуна шүбһә едилә билмәз.

Үмумијјәтлә нисбәт вә һал шәкилчиләрини шакирдләр шүурлу олараг мәнимсәмиш олсалар, чох надир һалларда онлары гарышдыра биләрләр.

Ијәлик һалын хүсусијјәтләриндән бири дә ондан ибарәтдир ки, бу һал мәнсубијјәт билдирән **үчүн,** мүгајисә билдирән **гәдәр, тәк** вә **кими** гошмаларла идарә олуна биләр. Бу гошмалар шәхс әвәзлијинә артырылдыгда әвәзликләр мүәјјән ијәлик һалда, исимләрә артырылдыгда исә гејри-мүәјјән ијәлик һалда формалашыр; мәсәлән: **сәнин үчүн, сәнин кими, сәнин гәдәр, сәнин тәк; гуш үчүн, гуш кими, гуш тәк, гуш гәдәр.**

Ијәлик һалда олан исимләр әсасән икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәркибинә дахил олур вә мүстәгил шәкилдә чүмләнин мүбтәдасы, тамамлығы, тә'јин вә зәрфлији ола билир. Лакин бирләшмәнин 2-чи тәрәфиндә олан исим чүмләдә бир субјект кими ишләндикдә бирләшмәнин биринчи тәрәфи олан ијәлик һал хәбәр функсијасында ишләнә билир; мәсәлән: **Бу машын колхозундур. Сөз мүһәндисиндир** вә с.

III. Јөнлүк һал. Бу һалда олан исимләр әсасән әшја илә һәрәкәт арасындакы мәкан әлагәсини билдирир. Јөнлүк һалда олан исимләр ја билаваситә, јахуд гошма илә бирләшдикдән сонра һәрәкәтлә (фе'лллә) әлагәјә кирир, мәсәлән, **Фиридун чајханаја кәлдијини анлајыб үрәкләнди** (М. Ибраһимов). **О анчаг сәһәрә јахын јата билди** (Ј. Ширван) чүмләләриндә јөнлүк һалында олан **чајхана** исми **кәлмәк** фе'ли илә билаваситә, **сәһәр** исми исә, **јата билмәк** фе'ли илә **јахын** гошмасы васитәси илә әлагәјә кирмишдир.

Бундан башга јөнлүк һалдакы исимләр бә'зән башга нитг һиссәләри илә дә әлагәјә кирә билир; мәсәлән: **Бу китаб јолдашыма лазымдыр. Бизим һәлә дә бир чох мүтәхәссисләрә еһтијачымыз вар.** Бу чүмләләрин биринчисиндә **јолдашым** исми лазымдыр, **мүтәхәссисләрә** исми исә еһтијачымыз вар кими хәбәрләрлә әлагәјә кирмишдир.

Јөнлүк һалын бу чүр мүхтәлиф сөзләрлә әлагәјә кирмәси нәтичәсиндә онда бир сыра мә'на хүсусијјәтләри әмәлә кәлир:

а) Јөнлүк һалда олан исимләр мүтәһәррик фе'лләрлә билаваситә әлагәјә кирәрәк мәкан мә'насы әмәлә кәтирир: **Ләтифә мәктәбә кетди.**

б) Тәрәф, доғру, сары гошмалары илә бирләшдикдә истигамәт мә'насы әмәлә кәтирир: **Атлы мәктәбә тәрәф (сары, доғру) кетди.**

в) Јенә дә билаваситә фе'лләрлә әлагәјә кирәрәк һәрәкәт објектини билдирир: **Бу ишә күлүрәм. Китаба бахырам, дәфтәрә јазырам.**

г) Чән (чан) гошмасы илә идарә олунанда мәсафә мә'насы әмәлә кәтирир: **Кәндәчән пијада кетдик.**

ғ) Јенә дә чан (чән) гошмасы илә идарә олунан заман адлары вахты билдирир: **Сәһәрәчән китаб охујачағам.**

д) Көрә гошмасы илә бирләшәрәк иснад билдирир: **Харичи өлкәләрдән кәлән хәбәрләрә көрә азадлыг һәрәкаты кет-кедә артыр.**

е) Јенә дә көрә гошмасы илә бирликдә сәбәб билдирир: **Јолдашыма көрә мәни кәндә кетмәјә гојмадылар.**

ә) Нисбәтән гошмасы илә бирликдә мүгајисә мә'насы әмәлә кәтирир: **Шүкуфәјә нисбәтән Нүсрәт јахшы чалышыр.**

ж) Фе'лләрлә әлагәјә кирәрәк мәгсәд мә'насы әмәлә кәтирир: **Суја кедирәм, нефтә кедирәм.**

з) Лазымдыр сөзү илә бирләшәрәк мәнсубијјәт мә'насы әмәлә кәтирир: **машын идарәјә лазымдыр.**

и) Чохдур, аздыр вә бу кими башга сөзләрлә бирләшәрәк тәләб мә'насы әмәлә кәтирир: **Үч метр маһуд Әлијә чохдур. Камала бир чүт ајаггабы аздыр** вә с.

Јөнлүк һалын бүтүн бу мә'налары үмуми бир мә'наны билдирмәк мә'насы әтрафында бирләшиб үмумиләшир. Она көрә дә бунлар **кимә?, нәјә?** вә **һараја?** (јахуд **һара?**) суалына чаваб олур. **Кимә? нәјә?** суалларына чаваб олдугда исим објекти, **һараја? (һара?)** суалына чаваб олдугда исә, исим мәканы билдирир. Јөнлүк һал самитлә битән исимләрдә

-а/-ә, саитлә битән исимләрдә -ја/-јә шәкилчисини гәбул едир.

Јөнлүк һалда олан исимләрин адлыг вә јијәлик һала нисбәтән синтактик функсијасы чох кенишдир. Бунлар чүмләдә ашағыдакы функсијаларда ишләдилир.

1) Васитәли тамамлыг функсијасында; мәсәлән: **Сәни Кәримә тапшырырам. Бу бинаја ремонт лазымдыр** чүмләләриндә **Кәримә** вә **бинаја** исми јөнлүк һалында олуб тамамлыгдыр. Белә исимләр **кимә? нәјә?** суалларына чаваб олур.

2) Јер зәрфлији функсијасында; мәсәлән: **Гатар Москваја јола дүшдү. Биз ишин гызғын вахтында тарлаја чатдыг** чүмләләриндә **Москваја, тарлаја** исимләри зәрфликдир, јөнлүк һалдадыр. Бунлар **һараја? (һара?)** суалына чаваб олур.

3) Кәмијјәт зәрфлији функсијасында; мәсәлән: **Аты кәндәчән говдум. О, сәһәрә гәдәр јатмады** чүмләләриндә јөнлүк һалындакы **кәндә** вә **сәһәрә** сөзләри **чән** вә **гәдәр** гошмалары илә бирликдә кәмијјәт зәрфлијидир. Бунлар **нә гәдәр?** суалына чаваб олур.

4) Сәбәб-мәгсәд зәрфлији функсијасында; мәсәлән: **Сәнә көрә мән дә кинодан галдым. Оғлуму охумаға көндәрдим** чүмләләриндә **сәнә көрә** вә **охумаға** јөнлүк һаллары сәбәб вә мәгсәд зәрфлијидир. Бунлар **нә үчүн?** суалына чаваб олур.

5) Мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама тәркибләринә дахил олур; мәсәлән: **О киноја кетмәји чох севир. Радиода үрәјә јатан бир маһны ешитдим. Солмаз евә кедәндә мәнә раст кәлди.**

IV. Тә'сирлик һал. Бу һалда олан исимләр әшја илә һәрәкәт арасында објектлик әлагәси билдирир. Бу о демәкдир ки, әшја һәмишә әлагәјә кирдији һәрәкәтин ичра објекти олур. Ајдын мәсәләдир ки, објект анчаг тә'сирли фе'лләрдә онун ичра објекти ола биләр. Демәли, тә'сирлик һалда олан исимләр бүтүн фе'лләрлә дејил, анчаг тә'сирли фе'лләрлә әлагәјә кирир. Бу чәһәтдән тә'сирлик һал исмин јердә галан һалларындан фәргләнир.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәлидир ки, тә'сирлик һалын ифадә етдији објект мүхтәлиф тә'сирләрә мә'руз галыр: тә'сирли фе'лләрлә олан әлагәси нәтичәсиндә бу һалын ифа-

1) Тә'сирлик һалда олан исмин ифадә етдији әшјанын варлығында дәјишиклик әмәлә кәлир; мәсәлән: **Солмаз чөрәји једи. Бәнна дашы парчалады. Уста тахтаны кәсди** вә с.

Бу чүмләләрдә тә'сирлик һалда олан исимләрин ифадә етдији **чөрәк, даш** вә **тахта** әшјасы дәјишикликлијә уғрамышдыр.

2) Тә'сирлик һалда олан исимләрин ифадә етдији әшја варлығы е'тибары илә дејил, мәкана көрә дәјишикликлијә уғрајыр; мәсәлән: **Китабы китабханаја гајтардым. Палтону мыхдан асдым. Фәридә Солмазы јыхды** вә с. Бу чүмләләрдә тә'сирлик һалда олан исимләрин ифадә етдији **китаб, палто** вә **Солмаз** әшјасы мәкан е'тибары илә дәјишикликлијә уғрамышдыр.

3) Тә'сирлик һалда олан исимләрин ифадә етдији әшјада һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлмир, лакин бунлар һәр һансы бир һәрәкәтин ичрасы үчүн објект олур; мәсәлән: **Фәридә Солмазы чағырды. Шәфигә ајыны көрдү. Шофер машыны нәзәрдән кечирди** вә с. Бу чүмләләрдә тә'сирлик һалда олан исимләрин ифадә етдији **Солмаз, ajы** вә **машын** әшјасында һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлмир, онлар **чағырмаг, көрмәк** вә **нәзәрдән кечирмәк** һәрәкәти үчүн објект олур.

Бу һалын һәр үч мә'насында үмумиләшдиричи бир чәһәт вардыр ки, исимләрин ифадә етдији әшја, һәрәкәт үчүн тә'сир објекти олур. Мәһз буна көрә дә бу һал тә'сирлик һал адландырылмышдыр.

Тә'сирлик һалда олан исимләр **кими? нәји? (нә?)** вә **һараны?** суалларындан биринә чаваб олур. Тә'сирлик һала дүшән исимләрин ифадә етдији әшја конкрет олдугда, самитлә битән исимләр **-ы/-и/-у/-ү** шәкилчисини гәбул едир, исимләр саитлә битәндә бу шәкилчијә бир **н** сәси дә артырылыр вә шәкилчи **-ны/-ни/-ну/-нү** формасына дүшүр.

Тә'сирлик һалда олан исимләрин ифадә етдији әшја үмумилик билдирдикдә һалын шәкилчиси дүшүр; мәсәлән, **Шәфигә о китабы охуду. Шәфигә китаб охуду** чүмләләринин бириничисиндә тә'сирлик һалда олан китаб мүәјјән олдуғу үчүн шәкилчи илә, икинчидә үмумилик характери дашыдығындан шәкилчисиз ишләнмишдир. Она көрә дә шәкилчили тә'сирлик һал мүәјјән, шәкилчисиз тә'сирлик һал гејри-мүәјјән тә'сирлик һал адландырылыр.

Исимләрин тә'сирлик һалы тәдрис едиләркән чәтинлик төрәдән мәсәләләрдән бири онун гејри-мүәјјән формасыдыр. Бу форма, јә'ни гејри-мүәјјән тә'сирлик һал, шәкилчисиз олдуғундан адлыг һала охшајыр, она көрә дә тәһлил заманы бу һал чох вахт адлыг һалла гарышдырылыр; мәсәлән, **фәһләләр ев тикирләр** чүмләсиндә ев гејри-мүәјјән тә'сирлик һалдадыр. Чүнки о тикмәк һәрәкәти үчүн тә'сир објекти

олуб, иш онун үзәриндә ичра олунур. Лакин онун шәкилчиси олмадығындан вә нә суалына чаваб вердијиндән адлыг һалда олдуғу күман едилә биләр. Белә тәсадүфләрдә адлыг һал илә гејри-мүәјјән тә'сирлик һалы гарышдырмамаг үчүн бу хүсусијјәтләрә диггәт етмәк лазымдыр.

Әввәлән, гејд етмәлијик ки, адлыг вә тә'сирлик һалларын семантикасы тамамилә бир-бириндән фәргләнир. Белә ки, әкәр адлыг һалда олан исим башга сөзләрлә бир субјект кими предикатив әлагәјә кирәрсә, гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан исим һәрәкәтин тә'сир објекти олур.

Икинчиси, адлыг һалда олан исимләр һәмишә **ким? нә?** вә **һара?** суалларына чаваб вердији һалда гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан исимләр **нә?** суалына чаваб вердији кими **нәји?** суалына да чаваб ола биләр.

Үчүнчүсү, адлыг һалда олан исимләрин әввәлинә **о** вә **бу** ишарә әвәзликләрини артырдыгда бу исимләрдә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлмир. Гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан исимләрә һәмин әвәзликләр артырылдыгда исә, исимләр тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул едәрәк мүәјјәнләшир; мәсәлән: **Ат от јејир. Бу ат от јејир. Ат бу оту јејир.**

Дөрдүнчүсү, адлыг һалда олан исимләрин чүмләдә јерини дәјишмәк мүмкүн олдуғу һалда, гејри-мүәјјән тә'сирлик һалын јери мүәјјән олур вә дәјишмәк мүмкүн олмур; мәсәлән: **Ат төјләдә от јејир. Төјләдә ат от јејир** чүмләсиндә адлыг һалда олан ат сөзүнүн јерини дәјишдирмәк мүмкүн олдуғу вә мә'на дәјишилмәдији һалда, гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан от сөзүнү јериндән тәрпәтмәк мүмкүн дејилдир.

Бешинчиси, адлыг һалда олан исимләр тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрлә, һәм дә башга сөзләрлә әлағәјә кирә билдији һалда, гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан исимләр һәмишә тә'сирли фе'лләрлә әлагәјә кирир вә анчаг онун әввәлиндә јерләшир; мәсәлән: **Сона чај ичир. Кәрим тәјјарә сүрүр. Колхоз шәһәрә беш машын мејвә көндәрди** чүмләләриндә **чај, тәјјарә, мејвә** исимләри гејри-мүәјјән тә'сирлик һалдадыр. Бунлар аид олдуғу **ичмәк, сүрмәк, көндәрмәк** фе'лләринин әввәлиндә ишләнмишдир.

Тә'сирлик һалын тәдрисиндә долашыг мәсәләләрдән бири самитлә битән исимләрин мүәјјән тә'сирлик һал шәкилчиси **(-ы/-и/-у/-ү)** нүн саитлә битән исимләрин нисбәт шәкилчисинә охшамасыдыр; мәсәлән: **Солмаз армуду једи. Солмазын армуду бурададыр.** Һәр ики чүмләдә **армуд** сөзүнүн сонунда **-у**

шәкилчиси вардыр. Лакин бунлардан биринчиси нисбәт, икинчиси тә'сирлик һал шәкилчисидир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр чүмлә тәһлилиндә бу шәкилчиләри чох заман гарышдырырлар. Бә'зән дә ејни шәкилчини һәм нисбәт, һәм дә һал шәкилчиси адландырырлар. Јә'ни көстәрилән чүмләләрдә **армуду** сөзүндә һәм III шәхс нисбәт шәкилчисинин олдуғуну, һәм дә бу сөзүн тә'сирлик һала көрә дәјишдијини сөјләјирләр.

Белә сәһви дүзәлтмәк үчүн шакирдләрин диггәтини һәмин шәкилчи илә ишләнмиш һәр сөзүн семантикасына вә онун һансы сөзләрлә әлагәјә кирмәсинә чәлб етмәк лазымдыр. Онлар мөһкәм билмәлидирләр ки, нисбәт шәкилчиси мәнсубијјәт мә'насы әмәлә кәтирир вә әлавә олундуғу исим өзүндән әввәл кәлән һәр һансы бир исмә аид олур, тә'сирлик һал шәкилчиси објектин һәрәкәтә мә'руз галдығыны билдирир вә һал шәкилчиси гәбул етмиш олан исим мүтләг өзүндән сонра кәлән тә'сирли фе'ллә әлагәјә кирир.

Бундан башга тәһлил едилән мисалда самитлә битән исми саитлә битән она мүвафиг бир исимлә әвәз етдикдә, шәкилчинин нисбәт вә ја һал олдуғу ајдынлашмыш олур; мәсәлән: јухарыдакы мисалларда **армуд** сөзүнү **алма** сөзү илә әвәз етсәк, о заман чүмләләр **Солмаз алманы једи. Солмазын алмасы бурададыр** шәклини алар ки, артыг биринчи алма сөзүнүн сонундакы **-ны** икинчи алма сөзүнүн сонундакы **-сы** илә гарыша билмәз. Чүнки бунлардан биринчисинин тә'сирлик һал, икинчисинин исә III шәхс нисбәт шәкилчиси олдуғу ајдын бир мәсәләдир.

Тә'сирлик һалда олан исимләр бир чүмлә үзву кими анчаг васитәли тамамлыг олур вә ја гејри-предикатив (чүмлә олмајан) фе'ли бирләшмәләрин тәркибиндә иштирак едир; мәсәлән:

Сәһәрин нәфәси дујулан заман
Тәрк етди отағы сеһрбаз јуху. (Ә. З и ј а т а ј)

Бу мисалда **отағы** исми тә'сирлик һалда олуб чүмләнин васитәсиз тамамлығы функсијасыны дашыјыр вә тәрк етди хәбәринә аиддир.

Әләкбәр бу ше'ри тәрчүмә етмәклә мәшғул имиш.

(Һ. Меһди)

Бу чүмләдә тә'сирлик һалдакы **ше'ри** исми тәрчүмә етмәкдә мәсдәр бирләшмәсинә дахил олуб чүмләнин **ше'ри тәрчүмә етмәклә** васитәли тамамлығыны тәшкил етмишдир.

V. Јерлик һал. Бу һалда олан исимләр әсас е'тибары илә бир әшјанын (објектин) вә ја һәрәкәтин мәкан мәфһумуну ифадә едир. Даһа доғрусу, јерлик һалда олан исимләрин ифадә етдији әшја мүхтәлиф мә'на хүсусијјәтләринә малик мәкан билдирмәк мәзмуну кәсб едир. Бу мәкан һәр һансы бир һәрәкәтин ичрасы вә ја һәр һансы бир әшјанын орада олдуғу јер мә'насыны билдирдијиндән, буну өзүндә әкс етдирән исимләрин грамматик формасына јерлик һал ады верилмишдир.

Јерлик һалда олан исимләр **кимдә? нәдә?** вә **һарада?** суалларындан биринә чаваб олур; мәсәлән: **Сәнин китабын Әлидә галды. Чајы стәканда ичәрләр. Ушаглар бағчада ојнајыр** чүмләләриндә **Әлидә** исми **кимдә? Стәканда** исми **нәдә?** вә **бағчада** исми **һарада?** суалына чаваб верир.

Кимдә? нәдә? суалына чаваб олан јерлик һалдакы исимләр јер мәфһумуну ифадә едән әшјаны бир објект кими даһа конкрет билдирдији һалда, һарада суалына чаваб олан исимләр исә бу објекти анчаг мәканла әлагәдар олараг көстәрир. Демәли, кимдә? нәдә? суалына чаваб олан исимләр һәм објекти, һәм дә мәканы ифадә едир. Һарада? суалына чаваб олан исимләр исә, әсасән мәканы билдирир.

Исмин јерлик һалыны дүзәлтмәк үчүн онларын сонуна **-да/-дә** шәкилчиси артырылыр. Лакин исмин јерлик һалда бир сыра мә'на хүсусијјәтләрини ифадә едән сөзләр тәдричән зәрф нитг һиссәсинә кечдији үчүн **-да/-дә** шәкилчиси дә ејни заманда зәрф дүзәлдән (сөздүзәлдичи) шәкилчи мә'насыны кәсб едир. Буна көрә дә исимләри тәһлил едәркән шакирдләр чох заман **-да/-дә** илә дүзәлмиш зәрфләри исмин јерлик һалы илә гарышдырырлар. Белә бир долашыглығын икинчи сәбәби дә ондан ибарәтдир ки, јерлик һалда ишләнән исимләрин әксәријјәти чүмләдә зәрфин дашыдығы функсијаны дашыјыр, ја'ни һәм зәрфләр, һәм дә јерлик һалда олан исимләрин чоху чүмләдә, бир чүмлә үзвү кими, зәрфлик олур. Мүәллим тәһлил заманы, мәһз бу чәһәтләри нәзәрә алмалыдыр.

Исмин јерлик һалы илә зәрфин јахынлығы елә бир дәрәчәјә кәлиб чыхыр ки, **-да/-дә** шәкилчиси васитәси илә бир исим јерлик һалында ишләндији кими, ејни заманда бу исимдән зәрф дә дүзәлдилир; мәсәлән: **Күндә чох отурмаг олмаз. Јолдашым күндә мәним јаныма** кәлир чүмләләриндән биринчисиндә **күндә** сөзү исмин јерлик һалыны билдирир вә **һарада?** суалына чаваб олур, икинчи чүмләдәки **күндә** сөзү заман зәрфидир. Биринчи сөздә **-дә** һал (сөздәјишдиричи) шәкилчиси олдуғу һалда, икинчи чүмләдәки күндә сөзүндә бу шәкилчи исимдән зәрф дүзәлдән (сөздүзәлдичи) шәкилчидир.

Ејни шәкилчи васитәси илә дүзәлән зәрфләри исмин јерлик һалы илә гарышдырмамаг үчүн һәм јерлик һалын мә'на хүсусијјәтләрини, һәм дә **-да/-дә** шәкилчиси илә нә заман вә һансы сөзләрдән зәрфләрин дүзәлдијини билмәк лазым кәлир.

Јерлик һалын ашағыдакы мә'на хүсусијјәтләрини мүшаһидә едирик.

а) Шәхс билдирән вә башга бир сыра исимләрә **-да/-дә** шәкилчиси әлавә едилдикдә ән чох бир әшјанын мөвчуд олдуғу мәканы ифадә едән објекти билдирир. Белә исимләр **кимдә? нәдә?** суалына чаваб олур; мәсәлән: **Султанда, Зәрифәдә, колхозчуда, устада, стәканда, габда, гәндданда** вә с.

б) Мәкан билдирән бир сыра башга фәза, саһә, бошлуг кими мәфһумлары ифадә едән исимләрә **-да/-дә** шәкилчиси артырылдыгда, бу објект мәкан билдирмәк хүсусијјәтини әлдә едир. Белә исимләр **һарада?** суалына чаваб олур; мәсәлән, **кәнддә, шәһәрдә, евдә, дағда, көјдә, дәниздә, јолда, һавада** вә с.

в) Заман вә фәсил билдирән исимләрә **-да/-дә** артырылдыгда исимләр мүәјјән заман моментини билдирмәк мә'насыны кәсб едир, белә исимләр башга јерлик һалдан фәргли олараг ән чох **нә заман? һачан?** суалларына чаваб олур; мәсәлән: **һәфтәдә, саатда, илдә, гышда, јајда, дәгигәдә** вә с.

Исмин јерлик һалынын бу мә'насыны әмәлә кәтирән исимләр заман зәрфинә чох јахындыр. Һәтта бунлар исимдән даһа чох зәрф мә'насыны дашыјыр. Она көрә дә тәһлил заманы бу исимләри шакирдләр исмин јерлик һалы вә ја исимдән дүзәлән зәрф адландырса, сәһв һесаб етмәк олмаз.

-Лыг/-лик/-лук/-лүк шәкилчиләри илә дүзәлмиш инсанын јаш мүнасибәти вә мәкан билдирән исимләрә **-да -дә** артырдыгда да, демәк олар ки, чох заман зәрф әмәлә кәтирир; мәсәлән: **кәнчликдә, гочалыгда, чаванлыгда, ушаглыгда, аралыгда, орталыгда** вә с. Белә сөзләр **нә заман?** вә **һарада?** суалына чаваб олур. Бу сөзләр чүмләдә **нәдә?** суалына чаваб олдугда исмин јерлик һалыны ифадә едир; мәсәлән: **Кәнчликдә башга бир мәлаһәт вар. Инсан өмрүнүн ән тәчрүбәли дәгигәләри өз варлығыны гочалыгда әкс етдирир.** Бу чүмләләрдә **кәнчликдә** вә **гочалыгда** сөзләри **нәдә?** суалына чаваб олдуғу үчүн исмин јерлик һалыны билдирир.

г) Јерлик һал шәкилчиләри исимләрә әлавә едилдикдә исимләр башга әшјанын вә ја һәрәкәтин јерини билдирирсә,

мәсдәрләрә әлавә едилдикдә һәрәкәтин давам етмәкдә олдуғуну билдирир; мәсәлән: **јазмагда, кәлмәкдә, отурмагда, ишләмәкдә** вә с.

Мәсдәрләр фе'лин адыны билдирән бир катеғорија олдуғу үчүн исимләрә јахынлашыр вә онлар кими һалланыр. Она көрә мәсдәрләр дә исмин јерлик һалында ола билир вә әсасән **нәдә?** суалына чаваб олур.

Исмин јерлик һалынын бир хүсусијјәти дә ондан ибарәтдир ки, о башга һаллардан фәргли олараг шәхс сонлугларыны гәбул едир; мәсәлән: **евдәјәм, евдәсән, евдәдир, евдәјик, евдәсиниз, евдәдирләр.** Мә'лум мәсәләдир ки, бу шәкилчиләр јерлик һалында олан мәсдәрләрә дә артырылыр, **јазмагдајам, јазмагдасан, јазмагдадыр** вә с.

Јерлик һалда олан мәсдәрләр һәрәкәтин давамыны билдирдијиндән, онун шәхсә көрә дәјишән формасы бә'зән фе'лин давам формасы адландырылыр.

Башга һалларда олан исимләрә нисбәтән јерлик һалда олан исимләр чүмләдә кениш функсијаја маликдир:

1) кимдә? вә нәдә? суалларына чаваб олан јерлик һалы чүмләдә васитәли тамамлыг олур; мәсәлән:

Јолдашларымыздан бирчә һилалда түфәнк варды.

јахуд:

Бахышларында бир шадлыг һисс олунурду чүмләләриндә **һилалда** вә **бахышларында** исимләри тамамлыгдыр. Биринчиси **кимдә?** икинчиси **нәдә?** суалына чаваб верир.

2) Һарада суалына чаваб верән јерлик һалдакы исимләр чүмләдә јер зәрфлији олур. Мәсәлән:

Бирдән чинкилдәјир ахырынчы зәнк.
Перронда, гатарда дәјишир аһәнк.

(И. Сәфәрли)

мисраларында ишләнмиш **перронда** вә **гатарда** исимләри јер зәрфлијидир, бунлар **һарада?** суалына чаваб верир.

3) Јерлик һалда олан исимләр чүмләдә хәбәр олур; мәсәлән:

Атам заводдадыр, анам исә евдәдир чүмләләриндә **заводдадыр** вә **евдәдир** сөзләри хәбәрдир.

4) Јерлик һалда олан исимләр мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама тәркибләриндә иштирак едир вә онунла бирликдә чүмлә үзвү олур; мәсәлән:

Сәһәрләр, бир саат бағда кәзмәк инсан үчүн хејирдир.

Бу чүмләдә **бағда** исми чүмләнин мүбтәдасы олан **сәһәрләр бир саат бағда кәзмәк** мәсдәр тәркибинә дахилдир вә **кәзмәк** мәсдәринә аиддир.

Дағларда гојун отаран чобан да, фабрикдә чалышан фәһлә дә инди савадлыдыр чүмләсиндә, **дағларда** исми чүмләдә тә'јин олан **дағларда гојун отаран** фе'ли сифәт тәркибинә дахил олуб, **отаран** фе'ли сифәтинә аиддир.

Фабрикдә исми **чалышан** фе'ли сифәтинә аид олуб онунла бирликдә тә'јин функсијасыны дашыјыр.

Колхозда иш гызышанда биз ораја чатдыг чүмләсиндә, **колхозда** исми **гызышанда** фе'ли бағламасына аид олуб онунла бирликдә чүмләнин заман зәрфлији олан **колхозда иш гызышанда** фе'ли бағлама тәркибиндә иштирак едир.

VI. Чыхышлыг һал. Бу һалда олан исимләр дә јерлик вә јөнлүк һалда олан исимләр кими әшјанын һәрәкәт вә ја әшја илә олан мәканлыг мүнасибәтини билдирир. Лакин јерлик һалда олан исимләр бу мәкан мүнасибәтләрини әшјанын дахилиндә ифадә едирсә, чыхышлыг һалда олан исимләр әшјанын харичиндә, ејни заманда јөнлүк һалдакы исимләр кими әшјаја доғру дејил, әшјадан кәнара доғру бир истигамәтдә ифадә едир. Даһа доғрусу, јерлик һалдакы исим һәрәкәтин ичрасы јерини, јөнлүк һалдакы исим һәрәкәтин она доғру јөнәлдији јери, чыхышлыг һалда олан исим исә һәрәкәтин башландығы јери билдирир; мәсәлән: **мәктәбдәјәм** (јерлик һал), **мәктәбә кедирәм** (јөнлүк һал), **мәктәбдән кәлирәм** (чыхышлыг һал).

Исмин һәр үч һалы әсасән мәкан мәфһуму илә әлагәдар олдуғундан бунлара мәкани һаллар да дејилир.

Исмин чыхышлыг һалы **кимдән? нәдән?** вә **һарадан?** суалларындан биринә чаваб олур.

Кимдән? нәдән? суалына чаваб олан исимләр мәкан мәфһумуну ифадә едән әшјаны бир објект кими даһа конкрет билдирдији һалда, **һарадан?** суалына чаваб олан исимләр бу објекти анчаг бир мәканлыг васитәси кими абстракт бир шәкилдә нәзәрә чатдырыр; мәсәлән:

Јанғынлар јағса да јерә көјләрдән,
Ел ишдән сојумаз, үрәк арзудан.

(С. Вурғун)

мисраларындакы чыхышлыг һалда олан **арзудан** исми **нәдән?** суалына чаваб олуб, **арзу** үрәјин сојумамасы үчүн бир објект вәзифәсини көрдүјү һалда, **көјләрдән** исми **һарадан?**

суалына чаваб верир вә **көјләр јанғынларын јағмасы** үчүн анчаг бир мәкан олмаг вәзифәсини ифа едир.

Исмин чыхышлыг һалыны дүзәлтмәк үчүн онларын сонуна **-дан/-дән** шәкилчиси артырылыр. Лакин бир чох һалларда ејни сөвти тәркибә малик олан шәкилчи башга нитг һиссәләринин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едир; мәсәлән:

Чохдан сәни көрмәк истәјирдим. Бирдән күләк әсмәјә башлады чүмләләриндә **чохдан** вә **бирдән** сөзләри зәрфдир. Бунлар чох вә бир сөзләринә -дан/-дән шәкилчисини артырмагла дүзәлмишдир. Бурада **-дан** шәкилчиси сөздүзәлтичи шәкилчидир. **Башдан-баша, башдан-ајаға, дилдән-дилә** кими мүрәккәб сөзләрин тәркибиндә олан **башдан, дилдән** сөзләринә чыхышлыг һал кими, ејни заманда **баша, ајаға, дилә** сөзләринә дә јөнлүк һал кими бахмаг олмаз. Бу шәкилчиләр бурада да һал шәкилчиси олмаг гүввәсини итирмишдир.

Бу шәкилдә дүзәлмиш мүрәккәб сөзләри вә ја идиомалары исмин чыхышлыг һалы илә гарышдырмаг олмаз.

Чыхышлыг һал шәкилчиси башга һал шәкилчиләри кими, о һалда олан исмин чүмлә дахилиндә башга сөзләрлә әлагәјә кирмәсинә хидмәт едир. Дилимиздә чыхышлыг һаләлагәјә кирмәсинә хидмәт едир. Дилимиздә чыхышлыг һалында олан исимләр ја фе'лләрлә, ја адларла вә ја гошмаларла әлагәјә кирир, мәсәлән:

Чаваб кәлди күлләләрдән,
Шаир нә тез гочалдын сән?

(С. Вурғун)

мисраларында **күлләләрдән** чыхышлыг һалындакы исим **чаваб кәлди** фе'ли илә әлагәләнмишдир.

Шәһәр кәнддән бөјүкдүр. Бу китабдан јахшысыны һарадан тапым. Ушаглардан бири бурададыр чүмләләриндә **шәһәрдән** исми **бөјүк** сифәти, **китабдан** исми **јахшы** сифәти, **ушаглардан** исми **бир** сајы илә; **Сәнин тәһсилдән башга нә фикрин ола биләр?** чүмләсиндә **тәһсилдән** исми **башга** гошмасы илә әлагәјә кирмишдир.

Чыхышлыг һалда олан исимләрин бу чүр мүхтәлиф сөзләрлә әлагәјә кирмәси нәтичәсиндә бу һалын бир сыра мә'на хүсусијјәтләри мејдана кәлмишдир.

Чыхышлыг һалын бу мә'на хүсусијјәтләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) Бир әшјанын ондан узаглашдығы башга бир әшјаны билдирир; мәсәлән: **Гатар Бакы стансијасындан јола дүшдү.**

б) Бир әшјанын ондан алындығыны көстәрән шәхси вә ја шејн билдирир; мәсәлән: **Китабы мағазиндән алдым. Ән јахын бир јолдашымдан мәктуб алдым.**

в) Үзәриндә иш ичра олунан бир әшјаны билдирир; мәсәлән:

Чәркә памбығындан алаг вурулсун.
Зәриф маһлычындан галаг вурулсун.

(Р. Рза)

г) Ики әшјанын мүгајисәсини билдирир; мәсәлән: **Бал гәнддән шириндир. Елбрус Казбекдән һүндүрдүр.**

ғ) Бир әшјанын материал әсасыны билдирир: мәсәлән: **Бу ев дашдан тикилмишдир. Бостондан костјум тикдирдим. Көрпүнү ағачдан салмышлар.**

д) Әшјанын бир һиссәсини билдирир; мәсәлән: **Јемәкдән дојунча једим, Чајдан бир стәкан ичдим.**

е) Сонра гошмасы илә бирләшдикдә заман билдирир; мәсәлән: **Ичласдан сонра киноја кедәчәјәм. Јемәкдән сонра бир аз истираһәт етмәк јахшыдыр.**

ә) Өтрү гошмасы илә бирләшдикдә сәбәб вә мәгсәд билдирир; мәсәлән: **Китабы оғлумдан өтрү алмышам.**

Бир сөјүшдән өтрү вермә әзијјәт балама

(Ә. Сабир)

ж) Гејри, башга кими гошмаларла бирләшдикдә фәргләнмә билдирир; мәсәлән:

Кимсә ачмаз гапымы бади-сәбадан гејри.

(М. Фүзули)

Бағда алмадан вә армуддан башга бүтүн мејвә нөвләри вардыр.

з) Бә'зи исимләр чыхышлыг һалда јијәлик мә'насыны билдирир; мәсәлән: **Оғулдан, ушагдан кимин вар. Бәдәндән нис дејилсән** вә с.

Бу көстәрилән мә'на хүсусијјәтләриндән асылы олараг чыхышлыг һалда олан исимләр чүмләдә мүхтәлиф функсија дашыјыр.

1) **Кимдән?** вә ја **нәдән?** суалына чаваб олдугда васитәли тамамлыг кими чыхыш едир; мәсәлән:

Кәрәк дүшмәнләрдән ган алыб кедәк,
Пристав јурдуна од салыб кедәк.

(Г. Нәби)

Степан ишдә чәтинлик төрәдән бир мәсәләдән данышмаг истәјирди. (М. Әлизадә) чүмләләриндә **дүшмәндән** вә

мәсәләдән исимләри васитәли тамамлыгдыр, биринчиси **кимдән?** икинчиси **нәдән?** суалына чаваб верир.

2) **Һарадан?** суалына чаваб олдугда јер зәрфлији кими чыхыш едир; мәсәлән:

Дәрәләрдән јел кими,
Тәпәләрдән сел кими (ф о л к л о р д а н)

мисраларында **дәрәләрдән, тәпәләрдән** сөзләри јер зәрфлијидир, бунлар һарадан? суалына чаваб верир.

3) Гошмаларла ишләнән чыхышлыг һалдакы исимләр **нијә? нә заман?** суалларына чаваб олдугда сәбәб-мәгсәд вә заман зәрфлији олур; мәсәлән:

Јемәкдән әввәл вә јемәкдән сонра әлләрини јумаг лазымдыр чүмләсиндә **јемәкдән әввәл** вә **јемәкдән сонра** заман зәрфлијидир, **нә заман?** суалына чаваб верир.

Балача бир нөгсандан өтрү адамы бу гәдәр данламазлар чүмләсиндә **нөгсандан өтрү** сәбәб-мәгсәд зәрфлијидир, **нијә?** суалына чаваб олур.

4) Чыхышлыг һалда олан исимләр бә'зән шәхс сонлуглары гәбул едәрәк хәбәр јериндә ишләнир. бунлар **кимдәндир? нәдәндир?** вә **һарадандыр?** суалына чаваб олур; мәсәлән: **Алдығым мәктуб Москвадандыр. Охунан ше'рләр Вагифдәндир. Сәнин јухусузлуғун чох ишләмәкдәндир** чүмләләриндә **Москвадан—һарадандыр? Вагифдән—кимдәндир?** вә **ишләмәкдәндир—нәдәндир?** суалына чаваб верир.

5) Чыхышлыг һалда олан исимләр мүстәгил сурәтдә чүмлә үзвү олмагдан башга һәр һансы бир тәркиб дахилиндә онун бир үзвү кими иштирак едир; мәсәлән:

Јолдашларымдан бири мүһәндисдир чүмләсиндә **јолдашларымдан** исми мүбтәданын тәркибиндә; **Султандан хәбәр алан кими бура кәлдим** чүмләсиндә **Султандан** исми заман зәрфлији тәркибинә; **О мәним кинодан кәлдијими көрмүшдү** чүмләсиндә **кинодан** исми васитәли тамамлыг тәркибинә дахил олмушдур.

Исмин һалларына аид верилән бүтүн бу изаһат исмин бәһсиндә һал категоријасынын нә гәдәр мүһүм рол ојнадығыны вә нечә мүрәккәб олдуғуну көстәрир. Бу исә исмин тә'лиминдә һал категоријасына даһа чидди јанашмағы тәләб едир.

Исимләрин һалланмасыны әјани олараг көстәрмәк вә шәкилчиләри мәнимсәтмәк үчүн ушаглара мүхтәлиф чәдвәлләр дүзәлтдирмәк олар; мәсәлән:

СОНУ САМИТЛӘ БИТӘН ИСИМЛӘРИН ҺАЛЛАНМАСЫ

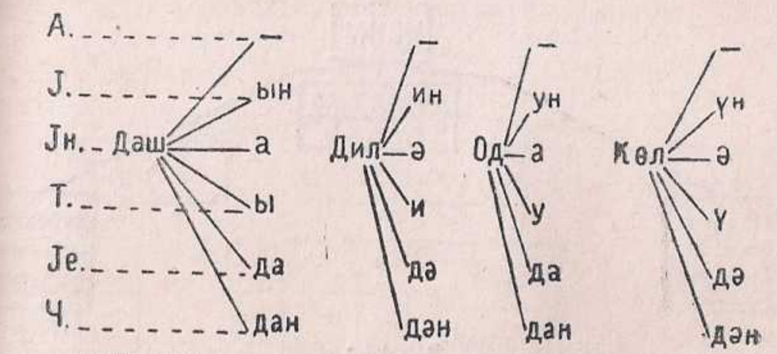

СОНУ САИТЛӘ БИТӘН ИСИМЛӘРИН ҺАЛЛАНМАСЫ

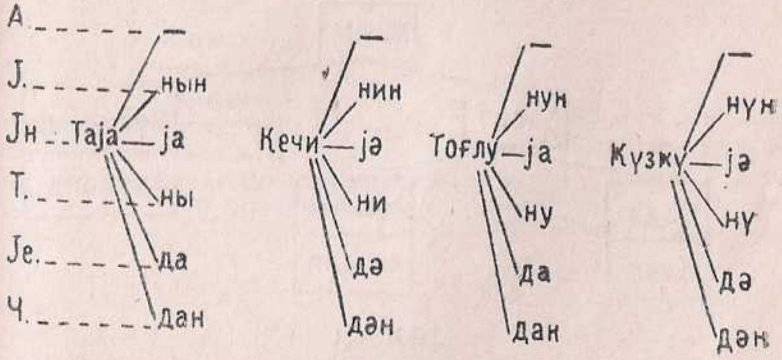

ГРАММАТИК МӘ'НАЈА КӨРӘ ИСИМЛӘРИН БӨЛКҮСҮНҮ КӨСТӘРӘН СХЕМ

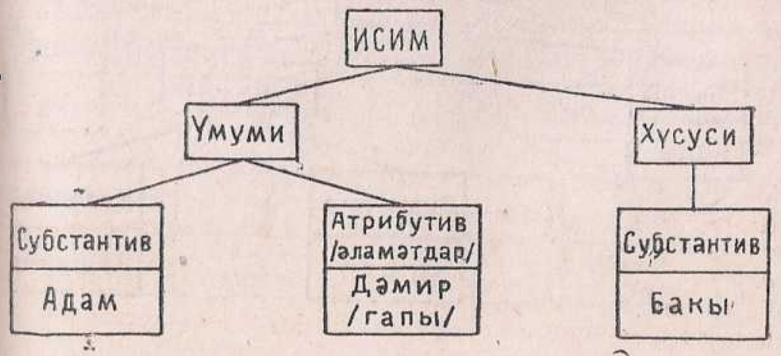

ГУРУЛУШУНА КӨРӘ ИСИМЛӘРИН БӨЛКҮСҮНҮ КӨСТӘРӘН СХЕМЛӘР

ВӘ ЈА:

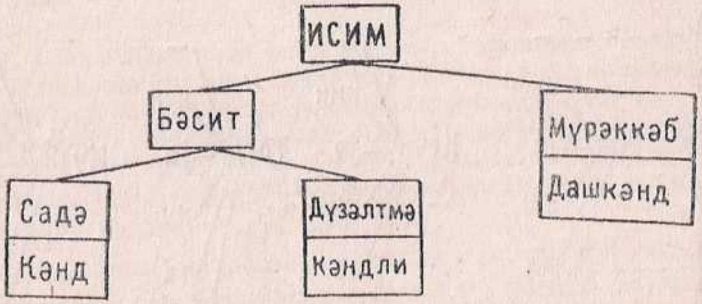

ЈАХУД:

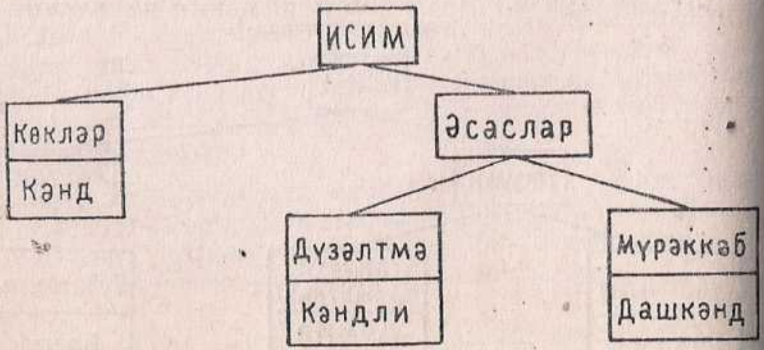

ИСИМЛӘРИН ШӘХСӘ МӘНСУБИЈЈӘТИ ҮЗРӘ ДӘЈИШМӘСИНИ КӨСТӘРӘН СХЕМ

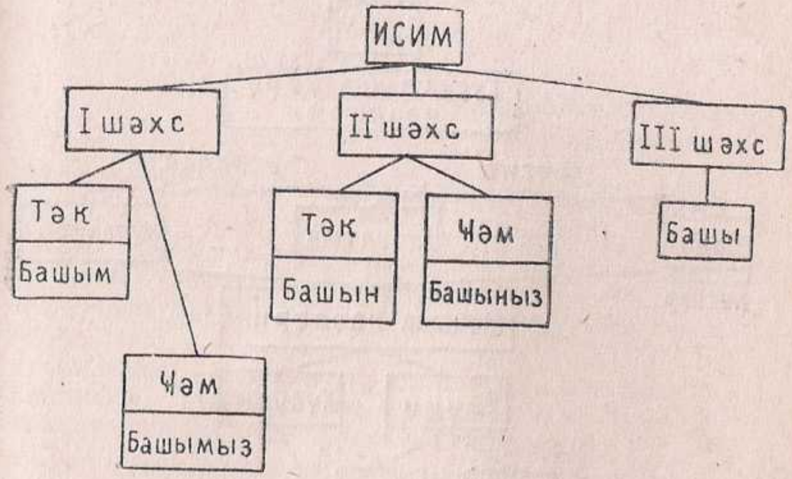

ИСИМЛӘРИН ҺАЛЛАРА КӨРӘ ДӘЈИШМӘСИНИ КӨСТӘРӘН СХЕМ

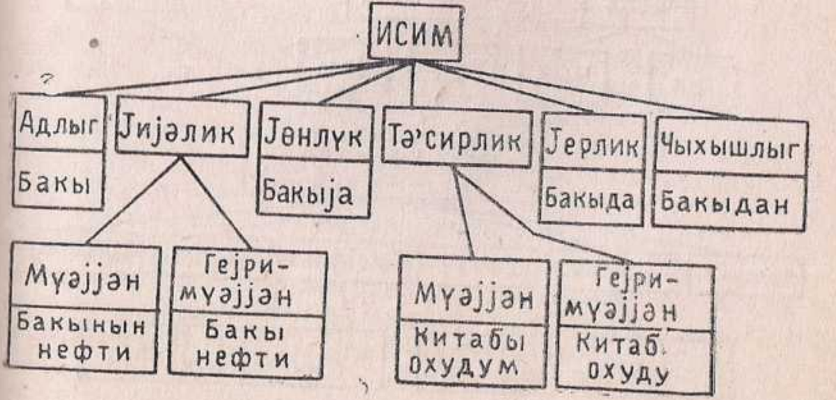

ИСИМЛӘРИН ЛЕКСИК МӘ'НА ВӘ ГРАММАТИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНӘ КӨРӘ БӨЛКҮСҮНҮ ВӘ ДӘЈИШМӘСИНИ КӨСТӘРӘН СХЕМ

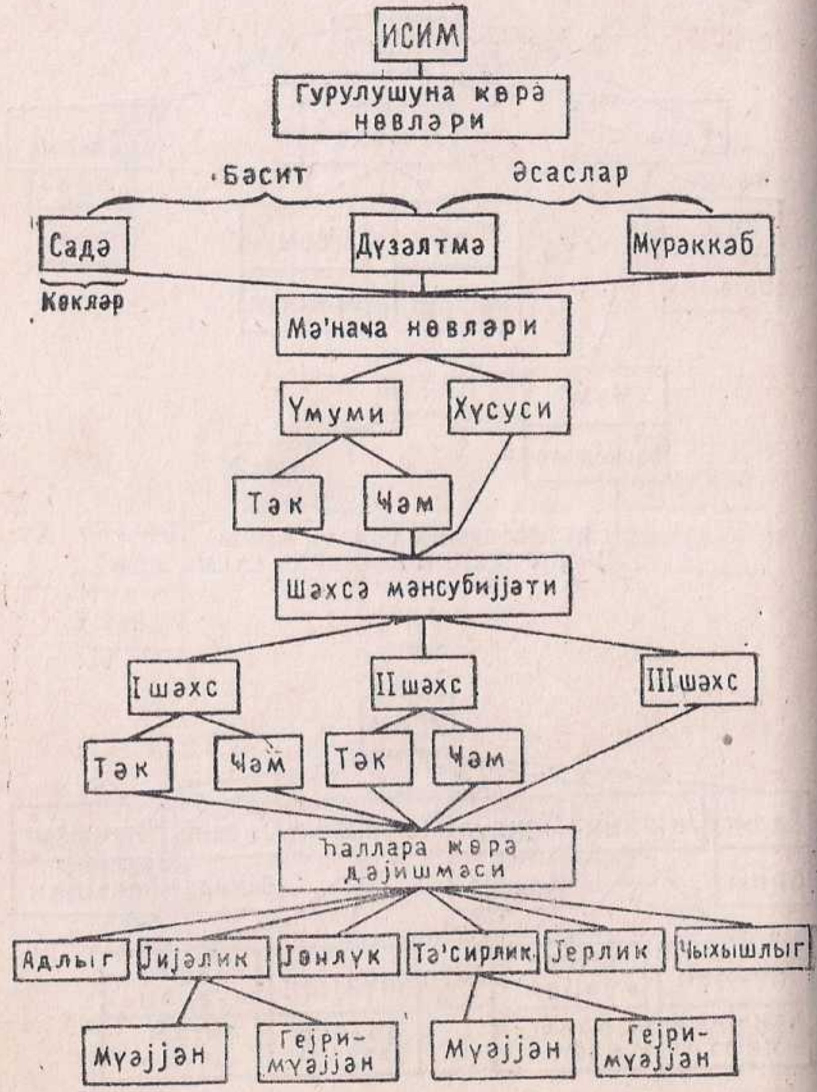

Бөјүкханым САДЫГОВА
филоложи елмләр намизәди, досент

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ СУАЛ ЧҮМЛӘСИ

Суал чүмләси өзүнүн гурулуш вә мә'насына көрә һәр һансы дилин синтаксисиндә мүһүм јерләрдән бирини тутур. Бу чүмлә нөвүндә интонасија вә мәнтиги вурғу һәлледичи рол ојнајыр.

Чүмләдәки мәнтиги вурғу илә ајрылан сөз әввәлдә олурса, интонасија кетдикчә енән, ортада олурса, јүксәлән-енән, ахырда олурса јүксәлән характер дашыјыр.

Суал чүмләләри һәм интонасија, һәм дә формача бир-бириндән фәргләнир. Бу чәһәтдән онлары ашағыдакы гајдада тәсниф етмәк олар:

1. Суал әвәзлији олан суал чүмләләри.
2. Суал шәкилчиләри гәбул едән суал чүмләләри.
3. Јалныз суал интонасијасы илә әмәлә кәлән суал чүмләләри.
4. Тәркибиндә әдат олан суал чүмләләри.

Бунлардан дилимиздә даһа кениш јајыланы суал әвәзлијинә малик олан чүмләләрдир. Белә суал чүмләләриндә әвәзликләр мә'лум олмајан һәр һансы бир мәфһумун сорушулдуғуну экс етдирән сөзүн јерини тутур. Һәмин фикри башга чүр шәрһ етсәк, суал әвәзликләри мәнтиги мә'на е'тибары илә чүмләдә јери бош галмыш бир үзвү хатырладыр ки, бу бошлуғу чаваб верән шәхс мүвафиг сөзлә долдурур.

Мәсәлән: «Ким кәлди?», «Һара кедирсән?», «Һансы мәктәбдә охујурсан?» чүмләләриндә «ким», «һара», «һансы» сөзләри бизә мә'лум олмајан шәхс, јер вә мәктәб ады әвәзиндә ишләдилмишдир. Һәмин суалларын чавабы олан чүмләләрдә суал әвәзликләринин јерини јени сөзләр тутур ки, бунунла да изаһы тәләб олунан фикир там ајдынлашыр.

Чүмләнин һәмин нөвүндә суал әвәзликләри өз јерини еј-

ни чүмләдә бә'зән дәјишә дә билир. Лакин әвәзлијин јери дәјишилмәклә чүмләнин мәзмуну һеч дә дәјишмир.

Бундан башга, суал әвәзлији чүмләнин һарасында јерләширсә јерләшсин, мәнтиги вурғу мүтләг онун үзәринә дүшәчәк, сәс тону исә мәнтиги вурғудан сонра кетдикчә алчалачагдыр.

Мәсәлән: «Јахшы, бу Балашы нә үчүн банкдан чыхартдылар?», «Сәни ким көндәрди?» (Ч. Чаббарлы) чүмләләриндәки суал әвәзликләринин јерини дәјишдирдикдә, бу хүсусијјәти ајдын көрмәк олар. Јә'ни һәмин чүмләләри «Јахшы, бу Балашы банкдан нә үчүн чыхардылар?» вә «ким сәни көндәрди?» шәклиндә ишләтсәк, онлар јенә әввәлки мә'наны ифадә едәр, мәнтиги вурғу һәр ики чүмләдә суал әвәзлијинин үзәринә дүшәр. Буну да көстәрмәк лазымдыр ки, һәр һансы бир чүмләдә исмин мүхтәлиф һалларында ишләнән бир нечә суал әвәзлији һәмин чүмләнин баш вә икинчи дәрәчәли үзв вәзифәсини көрә билир. «Ким кимдән хәбәр тутур?», «Кими кимә сатырсан?», «Кимдән нә көзләјирсән?», «Кимин нә верчинәдир?» чүмләләриндә олдуғу кими.

Суал шәкилчиси һәмишә үзәринә мәнтиги вурғу дүшән сөзүн сонуна кәлир, интонасија исә мәнтиги вурғудан сонра кетдикчә алчалыр, чүмләдә суал шәкилчиләринин јери дәјишәркән, һәмин чүмләнин мәзмуну да дәјишир. Мәсәлән: «Сәнми мәктәбдә охујурсан?», «Сән мәктәбдәми охујурсан?», «Сән мәктәбдә охујурсанмы?» чүмләләриндәки суал шәкилчиси мүхтәлиф сөзләрин үзәриндә олдуғу үчүн, мә'на да башга-башгадыр. Биринчи чүмләдә охујан шәхсин ким олмасы сорушулур. Икинчи чүмләдән шәхсин охумасы бәллидир, лакин онун һарада (мәктәбдә, институтда вә ја курсдамы) охудуғу мә'лум олмадығындан чүмләдә мүәјјән суалын гојулмасы лабүддүр. Үчүнчү чүмләдә исә мүсаһибин охујуб-охумадығы сорушулур.

Суал чүмләләриндә интонасијаја көмәкчи олан суал әвәзликләри вә суал шәкилчиләри ишләндикдә, интонасија гүввәси нисбәтән зәифләјир, әксинә, бунлар олмадыгда интонасија гүввәси күчләнир. Ашағыдакы чүмләләрин тәләффүзүндән һәмин әламәтләри ајдын баша дүшмәк мүмкүндүр:

«Ким ишләјир?», «О ишләјирми?», «О ишләјир?» чүмләләринин мүгајисәсиндән билинир ки, үчүнчүдә интонасија икиәввәлкиләрә нисбәтән даһа гүввәтлидир. Бурада интонасија кетдикчә чәкилиб узаныр, мәнтиги вурғу исә сорғу ифадә едән сөзүн үстүнә дүшүр. Башга сөзлә, билаваситә фикирлә әлагә-

дар олан сөзләрә гәдәр сәс тону јүксәлир, һәмин сөзүн үзәриндә мәнтиги вурғу алынандан сонра интонасија узаныр.

Белә чүмләләрдә мәнтиги вурғу јерини дәјишдикдә, чүмләләрин мә'насы да дәјишилир. Мәсәлән:

Сән бу күн театра кетмишдин? (кимин кетмәси сорушулур).

Сән бу күн театра кетмишдин? (нә вахт кетмәси сорушулур).

Сән бу күн театра кетмишдин? (һара кетмәси сорушулур).

Сән бу күн театра кетмишдин? (кедиб-кетмәмәси сорушулур).

Һәмин типә мәнсуб олан чүмләләрдә јүксәлдилмиш интонасија вә мәнтиги вурғу онлары нәгли чүмләләрдән фәргләндирән хүсусијјәтдир. Мәсәлән: «Күләк әсир», «Бакы гара гызыл өлкәсидир» кими нәгли чүмләләр бу васитә илә «Күләк әсир?», «Бакы гара гызыл өлкәсидир?» суал чүмләләринә чеврилир.

Мә'на е'тибары илә чох јахын олан бу чүмләләри мы, ми, му, мү шәкилчиләрини гәбул етмиш чүмләләрлә асан сурәтдә әвәз етмәк мүмкүндүр. Чүнки онларда суал шәкилчисини мәнтиги вурғу илә әвәз етдикдә, мәзмун дәјишилмир. Ејни гајдада, интонасија васитәси илә әмәлә кәлән суал чүмләсиндә үзәринә мәнтиги вурғу дүшән сөзүн сонуна суал шәкилчиси гојулдугда да мәзмун әввәлки кими галыр. Мәсәлән: «Алы киши, евдәсәнми?», «Бачы, Бадам хала бурадамы олур?» (Мир Чәлал) чүмләләриндәки «мы», «ми» шәкилчиләри атылдыгда, мәзмуна хәләл кәлмир. Суал әвәзлији олан суал чүмләләрини исә бунларла әвәз етмәк гејри-мүмкүндүр. Буну мисаллар үзәриндә изаһ едәк.

Сән истеһсалатда ишләјирсән?
Сән истеһсалатда ишләјирсәнми?
Сән һансы истеһсалатда ишләјирсән?

Әкәр биринчи чүмләдә мәнтиги вурғу хәбәрин үстүндә оларса, бу, мәзмунча икинчи чүмләдән фәргләнмир, чүнки онларын һәр икисиндә мүсаһибин ишләјиб-ишләмәдији сорушулур.

Биринчи чүмләдә мәнтиги вурғу вә икинчи чүмләдә суал шәкилчиси «истеһсалат» сөзүнүн үзәринә кечириләрсә, онларын һәр икисиндә киминсә истеһсалатда, јохса башга јердә ишләмәси һаггында суал мејдана чыхыр. Һәтта биринчи вә икинчи нөвдән олан чүмләләр мәзмунча бир-биринә о дәрәчәдә јахындыр ки, онлары икисуаллы чүмләдә биркә ишләт-

мәк мүмкүндүр. Мәсәлән: «Доғруданмы, тамаша мараглы кечди?» чүмләсиндә ара сөзүнә битишдирилмиш «мы» шәкилчиси сөјләнилән фикрин доғру олуб-олмадығыны, интонасија исә тамашанын мараглы кечиб-кечмәдијини ајдынлашдырыр. Үчүнчү чүмләнин мәзмунундан исә тамамилә башга мәгсәд бәлкүдүр. Мүсаһибин һәгигәтән истеһсалатда ишләдији бәлидир, лакин онун һансы истеһсалатда ишләмәси сорушулур. Бундан башга, чүмләнин һансы јериндә нә кими суал әвәзлији ишләдилирсә-ишләдилсин, һәмин чүмлә јенә дә әввәлкиләрдән фәргләнәчәкдир. Чүмләдән суал әвәзлији чыхарылдыгда исә, мәзмун тамамилә дәјишир.

Дилимиздә истифадә едилән бир сыра суал чүмләләринин тәркибиндә шүбһә (көрәсән, дејәсән, бәс, мәкәр, јохса), тә'кид (де көрүм), е'тираз вә инамсызлыг (нечә јә'ни, нечә ола билләр, һеч билирсән) вә с. кими суал әдатларындан бири олур. Белә сөзләрин тәбиәтиндә мүәјјән дәрәчәдә суаллыг анлајышы олдуғундан, бунлар хүсуси илә суал чүмләләри үчүн спесифик сајылыр.

Көстәрдијимиз әдатлар чүмләдән чыхарылдыгда, онларын ифадә етдији мәгсәд өзүнүн суаллыг характерини тамамилә итирмир, лакин мәзмун мүәјјән гәдәр дәјишилир. Мәсәлән:

Көрәсән, бу јарышда ким галиб кәләчәкдир?

Јохса, рајондан тәһкимчи гыз-зад кәлир? (И. Әфәндијев).

Мәкәр, о заман онун нечә јашы оларды?

Бәс, бу узаг хәбәрләри ким кәтириб? (С. Рәһимов).

Нечә јә'ни тафавүтү јохдур?, Нечә јә'ни тафавүтү нәдир? (М. Чәлал).

Нечә ола биләр ки, о, ше'ри, мусигини севмәсин?

Һеч билирсән, өлкәмиздә техника нә гәдәр инкишаф етмишдир? вә с.

Мәзмунча тә'кид билдирән суал чүмләләри истәр шифаһи нитгимиздә, истәрсә дә јазылы әдәбијјатымызда мүәјјән јер тутур. Бу нөв чүмләләрдә «де» вә «көр» фе'лләринин биринчи шәхсинин тәк вә чәминдән әмәлә кәлмиш әдатлар «де көрүм», «де көрәк» формасында чүмләнин әввәлиндә вә ја ортасында ишләдилир. Мәсәлән:

Де көрүм, мәндән нијә күсмүсән?

Аһ әмиоғлу, тез, бирчә тез де көрүм нә олуб? (И. Әфәндијев).

Де көрәк, бу ишдән мәгсәдин нәдир?

Де көрәк, һара тәләсирсән? (М. Ибраһимов) вә с.

Суал чүмләләри гурулуш, интонасија вә мәнтиги вурғу е'тибары илә мүхтәлиф олдуғу кими, мәзмун вә мәгсәдчә дә башга-башгадыр.

Суал чүмләләринин бир гисми һәгиги суал мә'насында олуб, чаваб алмаг үчүн ишләндији һалда, дикәр бир гисми чаваб тәләб етмир, үчүнчү бир гисми исә нәгли чүмлә характериндә олур. Һәгиги суал мә'насында ишләнән чүмләләр мүсаһиби чаваб вермәјә вадар едир, чаваб тәләб етмәјән суал чүмләләри исә тәсвири характер дашыјан вә үслуб васитәси вәзифәсини көрән чүмләләрдир ки, бунлара риторик суал чүмләләри дејилир. Биринчи нөв суал чүмләләри диалогларда, икинчи нөв исә әсасән монологларда истифадә едилир. Бунлары ајры-ајры шәрһ етмәјә чалышаг.

МӘЗМУНУНА ВӘ ТӘЛӘБ ЕТДИЈИ ЧАВАБЛАРЫНА КӨРӘ СУАЛ ЧҮМЛӘСИНИН НӨВЛӘРИ

Данышан шәхс диалоглу нитгдә чох заман өзүнә мә'лум олмајан һәр һансы бир мәсәлә һаггында суал вермәклә мүсаһибин дүшүнчәсини ојадыр, ону чаваб вермәјә вадар едир. Алынан чаваблар суал чүмләсинин мәзмунундан башга, гурулушундан да асылы олур. Ајдындыр ки, суал чүмләләринин мүхтәлифлији өзүнү чаваб чүмләләриндә дә көстәрир. Мүсаһибин вердији чаваблар конкрет вә кениш изаһлы ола биләр. Буну суалын гурулушу вә тәләби шәртләндирир.

Чаваб чүмләләри суал чүмләләриндә суал әвәзлијинин олуб-олмамасы илә мүәјјәнләшир. Һәр һансы шәхс билмәдији бир мәсәләни суал әвәзлији олан суал чүмләси илә өјрәнмәк истәјир. Лакин о, суал әвәзлији олмајан чүмләнин васитәси илә мүәјјән мәфһум әтрафында өзүнүн еһтимал етдији фикри ајдынлашдырмаға чалышыр. Бу фәрги «Атан һарада ишләјир?», «Атан заводда ишләјир?», «Солмаз нечәдир?», «Солмаз һәкимдир?» чүмләләриндән ајдын көрмәк олар. Бу мисалларда һәгигәтән атанын һарада ишләмәси вә Солмазын нәчи олмасы суал верән адама мә'лум дејилдир. О бири чүмләләрдә исә суал мүәјјән шәхсин мүлаһизәләринә әсасән ирәли сүрүлмүшдүр. Белә һалларда мүлаһизәнин дүзкүн олуб-олмамасы шәрт сајылмыр. Она көрә дә, «Атан заводда ишләјир?» вә «Солмаз һәкимдир?» чүмләләринә ја тәсдиг, ја да инкар чавабы верилир.

Тәсдиг вә инкар билдирән чаваблар әксәрән сөз-чүмләләрдән вә хәбәрдән ибарәт јарымчыг чүмләләрлә ифадә олунур.

Сөз-чүмлә шәклиндә чаваб тәләб едән суал чүмләләри. Данышан шәхс суал әвәзлији олмајан суал чүмләләри васитәси илә өз фикирләрини мүсаһибинә конкрет шәкилдә тәсдиг вә ја инкар етдирмәк мәгсәди илә бир сыра суал верир. Бунлара шәраитдән асылы олараг һә, бәли, хејр, јох кими сөзләрдән бири илә чаваб алыныр. Һәмин чавабларын вәзифәләри мүхтәлифдир:

а) Мә'лум бир фикри тәсдиг вә ја инкар етдирмәк мәгсәди илә суал вериләрсә, чаваб да сөз-чүмлә илә ифадә едиләчәкдир. Мәсәлән:

— Демәли, Сталин јолдаш бурадакы фәһләләр арасында кизли ингилаби иш апарыб?

— Бәли, («апарыб» чавабыны вермәк үслубча дүзкүн олмаз).

— Ханларын дәфни заманы буранын фәһләләри тә'тил едиб?

— Әлбәт ки, («тә'тил едиб» чавабынын верилмәси дүзкүн сајыла билмәз) (З. Һәбибә).

Јухарыдакы чүмләләрә суал әвәзлији артырсаг, һә, јох сөзләри о чүмләнин чавабы ола билмәз, онлар мүтләг бүтөв, ја да јарымчыг чүмләләрлә чаваб тәләб едәр. «Сталин јолдаш һарада кизли иш апарыб?» суалына «Сталин јолдаш фәһләләр арасында кизли иш апарыб?» ја да «фәһләләр арасында» чаваблары верилә биләр.

б) Данышан шәхс гисмән таныш олдуғу мәфһуму өз шүурунда даһа да мөһкәмләтмәк вә өзүнү шүбһәдән чыхармаг мәгсәди илә суал верәрсә, онун чүмләсинин хәбәри «дејилми» сөзүндән ибарәт олачагдыр. Бу һалда соруашан адам шүбһәсиз, көзләјәчәкдир ки, мүсаһиб она «һә», «бәли» формасында тәсдиг чавабы версин. Мәсәлән: «Көрдүјүм гыз һәмин Рәһилә дејилми?» суалына мүсаһибдән «Бәли, һәмин Рәһиләдир», јахуд «бәли» шәклиндә конкрет чаваб алыныр.

Бундан башга, «дејилми» сөзү һәр һансы бир нәгли чүмләнин сонунда мүстәгил бир суал чүмләси формасында да ишләнин сонунда мүстәгил бир суал чүмләси формасында да истифадә едилир. Бунунла да данышан шәхс өзүнүн шүбһәсини арадан галдырмаға, фикрини тәсдиг етдирмәјә сә'ј көстәрир. Мәсәлән:

Балаш мәни тәк бурахмаз. **Дејилми?** (Ч. Чаббарлы).

О күнләри хатырламаг сәнин үчүн дә ағырдыр, **елә дејилми?** (И. Әфәндијев).

Бундан башга, мүсаһибиндән тәсдиг чавабы алмаг үчүн сөјләнилмиш һәр һансы бир нәгли чүмләнин сонунда «баша дүшдүнмү?», «билдинми?», «ешидирсәнми?» кими тә'кид вә тапшырыг ифадә едән сөзләр дә ишләнир. Belә чүмләләр әввәлчәдән сөјләнилмиш нәгли чүмләләрин јекуну шәклиндә онларын һамысына аид олур. Мәсәлән:

Бирдән Күлүш кәлсә, мәбадә бу евә кечсин, бирдән бу евә кечиб бир сөз дејәр, мәним үчүн өлүмдән бәдтәр олар, ешидирсәнми?» (Ч. Чаббарлы).

Нитгдә бу нөв чүмләнин тәләбинә ујғун олараг, «бәли» формасында тәсдиг чавабы көзләнир.

Јарымчыг чүмлә шәклиндә чаваб тәләб едән суал чүмләләри. Суал әвәзлији олмајан суал чүмләләринин тәсдиг вә ја инкар мә'налы чаваблары суал чүмләсинин хәбәриндән асылы олараг, тәсдиг вә инкар фе'лләриндән ибарәт јарымчыг чүмләләрлә дә ифадә олуна билир. Belә суал чүмләләринин мүхтәлиф нөвләри вардыр.

Ики фикирдән бирини сечмәк шәрти илә мүсаһибдән мәсләһәт вә ја ичазә алмаг үчүн ишләдилән суал чүмләсинин ејни көкдән олан хәбәрләриндән бири тәсдиг, дикәри исә инкар шәклиндә ишләдилир. Һәмин чүмләләрин чавабы да суал чүмләсиндәки фе'лләрдән биринин тәкрарланмасы илә әмәлә кәлир. Мәсәлән:

Кәлим, кәлмәјим?, Кедәк, кетмәјәк?
Пис һәрәкәт етсәм утанмам өзүм,
Һалым олса бәдтәр, јазым, јазмајым? (Ә. Сабир).

Әкәр belә суал чүмләләринә һә, јох сөзләри илә чаваб вериләрсә, чавабын һансы фе'лә—инкар, јохса тәсдиг фе'линә аид олмасы билинмәз, jә'ни «јазым?», «јазмајым?» суалларына һә чавабы верилдикдә, мүсаһибин јазмасынамы, јахуд јазмамасынамы разы олмасы мүәјјәнләшмир.

Хәбәрләри мүхтәлиф көклү фе'лләрдән (антонимләрдән) әмәлә кәлән суал чүмләләринин чавабы да һәмин хәбәрләрдән биринин сечилиб тәкрарланмасындан ибарәт олур. Мәсәлән: «кедим ја галым?», «гачаг ја говаг», «кедирсән, јохса галырсан?» суалларына кет, гал, гачын, говун, кедирәм, галырам кими чаваблар верилмәлидир.

Ичазә вә мәсләһәт алмаг үчүн ишләнән суал чүмләләринин башга бир нөвүндә хәбәр анчаг тәсдиг фе'линдән әмәлә кәлир. Belә чүмләләрә бәли, јох сөзләри вә ја суал чүмләсиндәки фе'лин тәкрарланмасы илә чаваб верилир. Мәсәлән:

Ата, мән сәни дәмир јолунда машынчылыг курсуна јаздырачағам. Кедәрсәнми? (чавабы: һә, јох, кедәрәм) (Ч. Чаббарлы).

Алексеј Иванович, учагмы? (чавабы: һә, јох, учаг) (А. Толстој).

Бу мисаллар үчүн «кетмәрәм», «учмајаҹ» кими чавабларын верилмәси үслубча мүвафиг сајылмыр. Јалныз «ол» фе'ли мүстәсналыг тәшкил едир, јә'ни һәм «һә», «јох», һәм дә «олар», «олмаз» шәклиндә ишләнир. Белә ки, «Ичәри кирмәк олармы?» суалына «һә», «јох» вә ја «олар», «олмаз» чавабы верилир.

Исбата һеч дә еһтијач галмајан фикри мүсаһибин нәзәринә гәтијјәтлә чатдырмаг үчүн истифадә едилән чүмләнин ејни көклү хәбәрләриндән биринчиси тәсдиг, икинчиси исә инкар фе'линдән әмәлә кәлир. Буна һәмин чүмләнин тәсдиг шәкилли фе'ллә чаваб верилмәси көзләнилир. Мәсәлән:

Пәрдә ачылды накәһан,
Мән дејән олду, олмады? (Ә. Сабир).

Хәбәри инкар фе'линдән ибарәт олан суал чүмләсинин тәсдиг вә ја инкар едилән чаваблары чох марағлыдыр. Бунлардакы фикрин инкар едилмәси үчүн инкар сөз-чүмләләр, тәсдиг едилмәси үчүн исә тәсдиг фе'лләр тәләб олунур. Мәсәлән: «Ишләмирсән?», «охумурсан?» суалларынын тәсдиг чавабы «ишләјирәм», «охујурам», инкар чавабы «јох», «хејр» сөзләриндән ибарәт олмалыдыр. Һәмин суаллара «һә», «бәли» кими чаваб вермәк ујғун дејилдир. Инкар чаваб чүмләләри фе'лләрлә ифадә едилдикдә, фе'л инкар сөз-чүмләси илә јанашы «јох, охумурам» шәклиндә истифадә едилир.

Суал әвәзлији олмајан суал чүмләләринин башга нөвүндә хәбәр «вар», «јох» сөзләринин бириндән ибарәт олур. Бу һалда суаллыг чүмләнин јалныз һәр һансы бир үзвүнә дејил, бүтүнлүклә онун мәзмунуна аиддир. Мәсәлән: «Даһа рајонда башга адам јохдур?» (М. Ибраһимов), «Иш стажын вар?» чүмләләринин чавабы «вар» ја да «јох» сөзләриндән әмәлә кәлмиш јарымчыг чүмлә илә ифадә олунур.

Бә'зән бир суал чүмләсинин тәркибиндә «вар» вә «јох» хәбәрләринин икиси дә јанашы ишләдилир. Мәсәлән: «Мәсләһәт вермәјә вахтын вар ја јох?» чүмләсиндә олдуғу кими. Белә олдуғу тәгдирдә суала һәмин хәбәрләрдән бири илә чаваб алыныр. Елә һаллар да олур ки, «ја јох» сөзләри чүмләнин тәсдиг фе'лләри илә јанашы истифадә едиләрәк, суал мә'насыны билдирир. «Кәлир ја јох» чүмләси буна мисал көстәрилә биләр. Фикрин тәсдиг едилмәси мәгсәди илә суал әвәзлији олмајан мүхтәсәр вә ја јарымчыг суал чүмләләри бә'зән чавабларда ејни илә тәкрарланыр.

Јарымчыг чүмләләрин тәкрарланмасындан ибарәт олан чаваблар:

Мән бу күн Мәликәни Батумијә јола салмышам.
— Дүздүр?
— Дүздүр.
— Доғрудур?
— Доғрудур (М. Чәлал).

Мүхтәсәр чүмләләрин тәкрарланмасындан ибарәт олан чаваблар:

— Тәсдиг едирсинизми?
— Тәсдиг едирәм (М. Чәлал).
— Сөзүмүз сөздүр?
— Сөзүмүз сөздүр (Һ. Меһди).

Бу вәзијјәти биз кениш чүмләләрдә көрә билмирик.

Гејд етмәк лазымдыр ки, суал әвәзликли суал чүмләләри һәр чүр јарымчыг чүмләләри әмәлә кәтирән васитәдир.

Мүрәккәб чүмлә тәркибиндә ишләнән суал чүмләләри. Табели вә табесиз мүрәккәб чүмләләрин дә тәркибиндә суал чүмләләри ишләнир.

Табесиз мүрәккәб чүмләләри тәшкил едән садә чүмләләрин һәр икиси дә суал чүмләси ола биләр. Мәсәлән:

Севил, нә үчүн белә солғунсан, јохса бир јерин ағрыјыр? (Ч. Чаббарлы).

Бурада биринчи чүмләнин суалы үмуми, икинчи чүмләнинки исә конкрет характер дашыјыр. Бу о демәкдир ки, данышан шәхс биринчи чүмләдә өзүнә мә'лум олмајан мәсәләни (Севилин нә үчүн солғун олмасыны) билмәјә, икинчи чүмләдә исә солғунлуғун хәстәлик әламәти олдуғу һаггындакы мүлаһизәсини јохламаға чалышыр.

Табесиз мүрәккәб суал чүмләләринә чаваб верилмәси һәмишә икинчи чүмләдән башлајыр. Әкәр икинчи чүмләнин суалы дүзкүн гојулмушса, мүсаһиб һәмин чүмләјә мәзмундан асылы олараг «һә», «бәли» сөзләри илә тәсдиг чавабы верир. Мүсаһибин шәхси мүлаһизәсинә әсасән ирәли сүрүлән суал өзүнү доғрултдачаг мә'нада дејилсә, бу заман әввәлчә икинчи суалын мәзмунуну «јох» сөзү илә инкар едир, сонра биринчи суалын һәгиги чавабыны верир. Буну јухарыда кәтирилмиш чүмлә үзәриндә изаһ етсәк, «јох, бир јерим ағрымыр, Балашын һәрәкәтләри мәни дүшүндүрүр» формасында чаваб аларыг.

Табели мүрәккәб чүмләдә һәм баш, һәм дә будаг чүмлә, бә'зән исә ја баш, ја да будаг чүмлә суал чүмләсиндән әмәлә кәлә билир. Мәсәлән, ашағыдакы табели мүрәккәб чүмләнин тәркибинә ики суал чүмләси дахилдир:

Сизә мә'лумдурму, орада инсан јашајыр, јохса дивләр? (А. Толстој).

Һәмин суала чаваб вермәли олан шәхс будаг чүмлә һаггында дүшүнүр, лакин баш чүмләјә чаваб верир, јә'ни орада инсан вә ја див јашајыб-јашамамасыны дүшүнүб, бу мәсәләнин она мә'лум олуб-олмамасы һаггында чаваб верир. Бу заман «һә», «јох» чаваблары «сизә мә'лумдур» фикрини тәсдиг вә ја инкар едир ки, бу да шүбһәсиз, баш чүмләјә аиддир.

Табели мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә јалныз бир суал чүмләси јерләширсә, верилән чаваб анчаг суал чүмләсинә аид олур. Мәсәлән:

Ахы сән нәдән билирсән ки, Балаш кечә-күндүз ишләјир, өзү дә ач-сусуз галыр? (Ч. Чаббарлы).

Јадыма дүшдү ки, сәндән сорушум, ахы иш нә јердә галды? (Н. Нәриманов).

Әкәр, «мән филан сәбәбләрә әсасән белә дүшүнүрәм», «иш филан чүрә олду» чаваблары алынарса, бунларын һәр икиси һәмин мүрәккәб чүмләләрдәки суал чүмләсини тә'мин едир.

Суалын мәзмуну динләјәнә хош кәлмәдикдә вә ја ону тәәччүбләндирдикдә о, мүсаһибинә суаллы чаваб верир. Бу хүсусијјәти ашағыдакы мисаллардан көрмәк олар:

— Бәс, сиз нә илә доланачагсыныз?

— Ики әл нәјә лазымдыр ки, бир башы сахламасын? (Ордубади).

— Инди евә кедәчәксиниз?

— Бәс, һара?

Диалог заманы бә'зән шәхсләр арасында наразылыг әһвали-руһијјәси төрәнирсә, онларын һәр икиси суал-чаваб әвәзинә бир-бири илә әлагәдар олмајан суаллар верир. Башга сөзлә десәк, онлардан һәр бири өзүнү биринчи шәхс кими һисс едир вә бири дикәринә чаваб вермәк мәгсәдини күдмәјиб, икиси дә өзүнүн суалына чаваб тәләбини ирәли сүрүр.

— Мәни нијә чағырыбсан бура?

— Оғлун чејраны һарадан кәтириб?

— Јүзбашыја нә борчдур о?

— Сәндән сорушурам, һарадан кәтириб?

— Јохса, һачынын инди дә көзү чејрана дүшүб?

— Чаваб вер дејирәм, һарадан?

— Јохса, мәни адамсыз көрүб ајагламаг истәјирсән? (М. Чәлал).

Бунлардан башга, диалогларда чағырышлара чаваб олан «һә», «бәли», «нә дејирсән», «нә истәјирсән?», «нә вар?» кими суал чүмләләриндән дә кениш истифадә едилир.

Јухарыда сөјләдијимиз фикирләри үмумиләшдирәрәк белә нәтичә чыхара биләрик ки, данышан шәхс суал чүмләләриндән өзүнә мә'лум олмајан мәсәләни өјрәнмәк, мүсаһибини јохламаг, һәр һансы мә'лум шеји мүсаһибинә тәсдиг вә инкар етдирмәк, јахуд ондан мәсләһәт вә ичазә истәмәк мәгсәди илә истифадә едир.

РИТОРИК СУАЛ ЧҮМЛӘЛӘРИ

Дилимиздә чаваб тәләб етмәјән суал чүмләләри дә кениш јер тутур. Белә чүмләләрә риторик суал чүмләләри дејилир.

Риторик суал чүмләләри гурулушча чаваб тәләб едән суал чүмләләриндән һеч дә фәргләнмир. Онлар јалныз мәгсәд вә мә'насына көрә чаваб тәләб едән суал чүмләләриндән сечилир. Суалын чавабы данышан адама мә'лум олдуғундан, о өз һисс-һәјәчаны илә башгасына—һәр һансы бир чанлы вә ја чансыз шејә суалларла мүрачиәт едир. Лакин мүрачиәт етдији објектдән чаваб көзләмир. Суалын гурулушундан ајдын олур ки, алына биләчәк чаваб шәхсин өзүнә мә'лумдур. Әкәр тәк-тәк һалларда мүсаһиб суала чаваб верирсә, әслиндә бу һеч зәрури һал сајылмыр. Риторик суаллар ишләтмәкдән башлыча мәгсәд һәр һансы тәләби мүсаһибә чатдырмагдан ибарәтдир. Риторик чүмләләрин мүхтәлиф новләри вардыр. Бунлары ашағыда көстәрилән групларa ајырмаг олар:

1. Данлаг, ачыгланмаг, мәзәммәт вә нәсиһәт мәфһуму ифадә едән риторик чүмләләр.

Мәзәммәт вә нәсиһәт данлағын јүнкүл формасы олдуғу үчүн бунлары ејни група дахил едирик. Данламаг мәгсәди илә ишләдилән риторик чүмләләрә аид мисаллар:

Сәнә ејиб дејилми? Адам да белә иш көрәр?
Һеч бир утанырсан?
Ја бир усанырсан? (Ә. Сабир).

Бала, нә ишди сән тутмусан? Башына иш гәһәтди? Кәрәк Алханын јеринә кечәјдин? Бәјәм биз һәмишә сәдрликлә чөрәк јемишик? (И. Әфәндијев).

Әдә, нә вахтачан көзү өз габағыныза ешәчәксиниз? Нә вахт адам олачагсыныз? (И. Әфәндијев).

Мәзәммәт мәгсәди илә:

Сиздә адәт бумудур? Бөјлә олурму јарлыг?
Һаны еј залым, бизимлә әһдүпејман етдијин? (М. Фүзули)

Нәсиһәт мәгсәди илә:

Кеј шух! Нәдир бу көфтәкулар?

Гыјмаг сәнә тә'нә ејбчуләр?
Нејчүн өзүнә зијан едирсән?
Јахшы адыны јаман едирсән? (М. Фүзули).

2. Кинајә, истеһза, тәһгир, лаға ифадә едән риторик чүмләләр:

Мүсаһиб вә'динә хилаф чыхдыгда, кеч кәлдикдә она лаға илә дејилир: «Нијә белә тез кәлдин? Һара тәләсирсән ки? Һәр сөзүндә белә дурурсан?».

Әлә салмаг мәгсәди илә:
Көр бу ганилә бунун шанына еһсан јарашыр?
Ја һәлә јығмаға пул етмәјә милјон јарашыр?
Белә бир шәхсә рәвадырмы гыл еһсан дејәләр?
(М. Ә. Сабир).

3. Әзизләмә вә назлама үчүн ишләдилән риторик суал чүмләләринә мисал:

Ачыгланмыш лачын кими
Күсмәји кимдән өјрәндин?..
Короғлунун көзәл јары.
Күсмәји кимдән өјрәндин? («Короғлу»дан).

4. Тәнкә кәлмә, наразылыг вә шикајәт билдирмәк мәгсәди илә истифадә едилән риторик чүмләләрә мисал:

Ахар сулар буланмазмы?
Гара бәхтим ојанмазмы? (М. Фүзули).

5. Тә'рифләмә вә ја писләмә үчүн ишләдилән риторик суал чүмләләри.

а) Тә'риф мәгсәди илә:
Һеч билирсән о нечә оғландыр?
Белә дә көзәл инсан олар?

б) Писләмәк мәгсәди илә:
Балаш, бу нә ојундур? (Ч. Чаббарлы).
Бу зәһәри ичмәк—севмәк нәјә лазыммыш? (А. Толстој).

6. Мүхтәлиф һисс-һәјәчан ифадә етмәк мәгсәди илә ишләдилән риторик суал чүмләләринә мисал:

Атакиши әми, сәнсән? Аһ, сән дә кәлмишсән? (Ч. Чаббарлы).

Сән һәлә бурадасан? Кетмәмисән?

Бә'зән мүсаһибин хоша кәлмәјән фикрини динләдикдә, өзүнүн тәәччүб һиссини «нечә јә'ни» кими әдатларла да ифадә едә билир. Мәсәлән:

Нечә јә'ни? Халг ишиндә, күчүндә, кедим тутум ки, кәмәним арвадым илә таныш ол? (Ч. Чаббарлы).

Бунлардан башга, нитгдә севинч, арзу, күскүнлүк кими һисләр билдирән суал чүмләләри дә мүәјјән јер тутмагдадыр. Мәсәлән:

Бабакиши, сәнсән? Адә, вај, сәнә нә дејим? Сән һара, бура һара? А киши, һачандыр јохсан? (Севинч һисси).

Ај сәнә гурбан инәкләр
Бу балам һачан имәкләр?
Ај сәнә гурбан иланлар,
Бу балам һачан дил анлар? (Арзу һисси).
Еј бивәфа јар, сәни
Нечә салым јада мән?
Сәнә нә олуб, залым јар? (Күскүнлүк һисси).

Ата! Ата! Сәни белә күлүнч һала ким салды? Сәнә нә олмушдур? (Ачыначаглыг һисси) (Ч. Чаббарлы).

7. Фикирләри мүгајисә етмәк мәгсәди илә ишләдилән риторик суал чүмләләри.

Кејфијјәт, кәмијјәт, һәчм е'тибары илә бир-бириндән фәргли олан шејләри мүгајисә едәркән, чүмләдә «һара» әвәзлији хәбәр вәзифәсиндә ишләдилир. Мәсәлән:

Он ики манат һара, гырх манат һара? (Һ. Меһди).

Көј-көлүн мәнзәрәси һара, Чејранбатанынкы һара?

Ара чүмлә вәзифәсини көрән риторик суал чүмләси динләјичинин диггәтини нитгин мүәјјән һиссәсинә чәлб етмәк мәгсәдинә ишләдилир. Мисал:

«... дилдә олан сөзләрин һамысы бирликдә, нечә дејәрләр, дилин лүғәт тәркибини тәшкил едир» (И. Сталин).

Чаваб тәләб етмәјән бир сыра суал чүмләләринә дә тәсадүф олунур ки, онлар тамамилә нәгли чүмлә вәзифәси көрүр. Бу чүр чүмләләрдә интонасија бир о гәдәр дә јүксәлмир.

Хәбәри тәсдиг вә инкар фе'лләрдән әмәлә кәлән нәгли чүмлә вәзифәси дашыјан суал чүмләләри. Тәсдиг вә инкар фе'лләри нәгли чүмлә вәзифәсини көрән суал чүмләләри үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Чох заман белә фе'лләр суал чүмләләриндә әкс мә'на ифадә едир. Бу фе'лләрдән әмәлә кәлмиш суал чүмләләринин мүхтәлиф нөвләри вардыр.

а) Хәбәри фе'лин инкар шәклиндә ишләдилән суал чүмләләри тәсдиг, тәсдиг шәклиндә ишләдиләнләр исә инкар мә'насыны билдирир. Јә'ни формача инкар олан фе'лләр мәзмунча тәсдиг, тәсдиг олан фе'лләр исә инкар характери дашыјыр. Әксәр һалларда бу нөв чүмләләрин хәбәриндә суал шәкилчиләри олур. Хәбәри тәсдиг мә'насында ишләнән инкар фе'лли суал чүмләләринә аид мисаллар:

Аj ана, мәни сәдр сечмәк үчүн чамааты кечә-күндүз диләтутан елә Алханын өзү олмадымы? (Алханын өзү олду мә'насында).

Бу еви тикән биз касыблар олмамышыгмы? (олмушуг мә'насында).

Инди Бәбир бәj һәмин евдә рәиjjәтин арвадыны әлиндән алмаг истәмирми? (Истәjир мә'насында) (М. Чәлал).

Хәбәри инкар мә'насында ишләнән тәсдиг фе'лли суал чүмләләринә аид мисаллар:

Су сүфләлиjиндән аjрылырмы? (аjрылмыр мә'насында).

Див илә пәри олурму һәмдәм? (олмур мә'насында) (М. Фүзули).

Сән елә күман едирсәнки биз jүз сентнердә галачағыг! (галмаjачағыг мә'насында) (И. Әфәндиjев).

Шикары әлдән чыхармаг олар? (олмаз мә'насында).

Инсан нәфәс алмағы унудармы? (унутмаз мә'насында). (Ч. Чаббарлы).

Кәтирдиjимиз мисаллардан көрүнүр ки, белә суал чүмләләри мәзмунча мә'лумат билдирән нәгли чүмлә характери дашыjыр. Суалын чавабы сөз сорушан адамын өзүнә нә гәдәр аjдын олса, суал чүмләси дә бир о гәдәр мә'лумат билдирән нәгли чүмләjә jахынлашар.

«Мән сәнә демәдимми?», «Мән сәнә көмәк етмәздимми?» чүмләләри әслиндә «мән сәнә дедим» вә «мән сәнә көмәк едәрдим» нәгли чүмләләриндән ибарәтдир.

Геjд етмәк лазымдыр ки, бә'зән исми хәбәрли суал чүмләләр дә өз һәгиги мә'насында ишләдилмир. Лакин бу, нитгдә һеч дә геjри-адилик әмәлә кәтирмир. Мисал:

Мәкәр сүлһү горуjуб мөһкәмләтмәк бүтүн халгларын арзусу деjилми (арзусудур мә'насында).

б) Тәсдиг вә инкар шәкилли фе'лләрин экс мә'нада ишләдилән башга бир нөвү «нечә ола биләр» сөзләринин иштиракы илә әмәлә кәлир. Бу һалда һәмин сөзләр мүбтәда будаг чүмләсинин баш чүмләси вәзифәсини көрмәклә, мүсаһибин фикри илә разылашылмадығыны билдирир. Бу о демәкдир ки, «нечә ола биләр» сөзләри будаг чүмләсиндәки фе'лләрә экс мә'на верир. Мәсәлән:

Нечә ола биләр ки, о, бизи тәбрик етмәjә кәлмәсин? (о, бизи тәбрик етмәjә кәләр—демәкдир).

Нечә ола биләр ки, о, бизи тәбрик етмәjә кәлсин? (о, бизи тәбрик етмәjә кәлмәз—демәкдир).

в) Хәбәри тәсдиг шәклиндә ишләдилән риторик суал чүмләсинин тәркибиндә «һеч» сөзү олдугда, һәмин чүмләнин хәбәри инкар мә'насы гәбул едир. Мәсәлән:

Һеч Балаш разы олармы? (разы олмаз мә'насында) (Ч. Чаббарлы).

Вәтәни һеч унутмаг олармы? (олмаз мә'насында).

Суал чүмләси тәркибиндә «һеч» сөзү «билирсән» фе'ли илә бирликдә, jә'ни «һеч билирсән» шәклиндә ишләдиләркән о изаһа башланан фикирдән әввәл кириш чүмләси кими истифадә олунур. Мәсәлән:

Һеч билирсән бу күн нәләр олду?

г) Мүбтәдасы «ким» әвәзлиjиндән вә хәбәри инкар фе'лдән ибарәт олан суал чүмләсиндә «ким» сөзү «һамы», инкар фе'л исә тәсдиг мә'насы билдирир. Әксинә, хәбәр тәсдиг фе'лдән әмәлә кәлмишсә, о, инкар мә'насыны, «ким» сөзү исә «һеч кәс» мә'насыны ифадә едәр. Мәсәлән:

Дүнjада сүлһүн галиб кәлмәсини ким истәмәз? (һамы истәjәр мә'насында).

Сәрин баһар нәсими тәк удур баһар һавасыны,
Ким дәjишәр jер үзүндә өз jурдуну, jувасыны? (һеч кәс дәjишмәз мә'насында) (С. Вурғун).

д) Мүбтәдасы «нә» әвәзлиjиндән вә хәбәри инкар фе'лдән ибарәт олан суал чүмләсиндә «нә» сөзү «һеч шеj», инкар фе'ли исә тәсдиг мә'насыны билдирир. Әксинә, хәбәр тәсдиг фе'лдән әмәлә кәлмишсә, о инкар мә'насыны, «нә» сөзү илә «һеч нә» мә'насыны ифадә едәр. Мәсәлән:

Дүнjада нәләр олмур? (һәр шеj олур мә'насында).

Мүһарибә гызышдыранлар нә газанарлар? (һеч нә газанмазлар мә'насында).

Биз бу мәгаләдә суал чүмләсинин мүасир дилимиздә тутдуғу мөвгеjини, онун гурулуш вә мәнтиги мә'насыны бә'зи мисалларла изаһ етмәjә чалышдыг. Лакин бөjүк нәзәри вә практик әһәмиjjәтә малик олан проблемин бу кичик мәгаләдә бүтүн тәфсилаты илә шәрһ едилдиjини демәк олмаз. Өзүнүн зәнкинлиjи е'тибары илә дәрин мараг доғуран суал чүмләси һаггында кәләчәк тәдгигатын jени, даһа дәгиг нәтичәләр верәчәjи шүбһәсиздир.

Әһмәд МАҺМУДОВ
филоложи елмләр намизәди, досент.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ КАР ВӘ ЧИНКИЛТИЛИ САМИТЛӘР

Дүшүнчәнин, даһа доғрусу, тәфәккүрүн материја форма-
сы олан данышыг дилинин апарычы гүввәси онун сәс систе-
ми сајылыр. Данышыг сәсләри дилин ән кичик, лакин әсас
вә башлыча ваһидидир.

Азәрбајчан дилинә мәхсус сәсләрин (фонемләрин) вә
һеча, вурғу, бунунла белә, данышыг ахынында сәсләрин дә-
јишилмәси, фонетик вәзијјәтдән асылы олараг сәсләрин бир-
биринә олан тә'сири кими фонетик һадисәләрин елми сурәтдә
өјрәнилмәсинин дилимиз үчүн, јә'ни дүзкүн данышыг вә тә-
ләффүз нормаларына (нитг мәдәнијјәтинә) јијәләнмәк үчүн,
һәмчинин ше'р сәнәтимиз үчүн, мусиги, нәғмә—шәрги вә уму-
мијјәтлә вокал сәнәтимиз үчүн әһәмијјәти олдугча бөјүкдүр.

Сәс системинин вә онунла бағлы олан фонетик һадисәлә-
рин дәгиг вә һәртәрәфли тәһлили, дилин орфографија гајда-
ларынын елми әсаслар үзрә тәкмилләшмәсиндә бөјүк ролу
вардыр.

Данышыг сәсләри данышыг үзвләринин (додаг, диш, дил,
јумшаг дамаг, сәс телләри вә с.) бу вә ја дикәр дәрәчәдә фәа-
лијјәти нәтичәсиндә тәләффүз олунур. Һәр бир сәсин тәләффү-
зүндә ән азы ики, бир чох һалда үч, бә'зән дә дөрд данышы
үзвү иштирак едир. Онлар бу вә ја дикәр шәкилдә һәрәкә
едир вә фәалијјәт көстәрир. Сәсин тәләффүзүндә бир даны-
шыг үзвүнүн һәрәкәтинә кинема дејилир; мәс., п сәсинин тә-
ләффүзүндә ики додаг (бир кинема), б сәсинин тәләффүзүндә
исә һәм додаглар, һәм дә сәс телләри (ики кинема) иштира
едир. М сәсинин тәләффүзүндә исә додаглар, сәс телләри
јумшаг дамаг (јумшаг дамаг дилчәклә бирликдә ашағы ени
вә ја салланыр, бунунла һава ахыны бурун бошлуғундан х
ричә чыхыр) иштирак едир (үч кинема).

Бир сыра кинемалардан ибарәт олан һәр бир сәсин јалныз өзүнә хас олан мәхрәчи (арткуласија) олур.

Мүхтәлиф сәсләр үчүн бир сыра кинемалар һәм ејни, һәм дә мүхтәлиф ола билир. Бир кинеманын башга бир кинема илә әвәз едилмәси акустик дәјишикликлијә сәбәб олур; мәсәлән, әкәр с сәсинин мәхрәчинә сәс телләринин иштиракы әлавә едиләрсә, с сәси дејил, тамамилә башга бир сәс, јә'ни з сәси алыначагдыр.

Демәли, сәс телләринин артыглығы бә'зи самитләрин дәјишмәси, јени типли самитләрин алынмасы илә нәтичәләнир.

Бу сәбәбдән мүәјјән данышыг үзвләринин иштиракы илә (додагларла, дилөнү, дилортасы, дилархасы илә) тәләффүз едилән бир сыра сәсләр јалныз сәс телләринин иштирак едиб-етмәмәләринә көрә (бир кинема) ики јерә ајрылыр:

1. **Кар сәсләр** (тәләффүзү заманы сәс телләри иштирак етмир);

2. **Чинкилтили сәсләр** (тәләффүзү заманы сәс телләри иштирак едир).

Кар	п	ф	т	с	ш	ч	к	х
Чинкилти-ли	б	в	д	з	ж	ч	к	г

Кар вә чинкилтили олмаг үзрә гаршы-гаршыја дуран белә сәсләрдән башга, дилимиздә чинкилтили гаршылығы олмајан јалныз кар **һ, г** сәсләри вә кар гаршылығы олмајан чинкилтили **л, м, н, р, ј** сәсләри дә вардыр.

Азәрбајчан дилиндәки самитләрин сәс телләринин иштирак едиб-етмәмәсинә көрә елми тәснифини ашағыдакы чәдвәлдә даһа дәгиг вә кениш мүшаһидә етмәк олар:

Анчаг кар самитләр		һ	г								
Сәс телләринин иштирак едиб-етмәмәсинә көрә фәргләнән самитләр	карлар			п	ф	т	с	ш	ч	к	х
	чинкилтилиләр			б	в	д	з	ж	ч	к	г
Анчаг чинкилтили самитләр					ј	л	м	н	р		

Беләликлә, биз дилимиздәки бүтүн самитләрин бир кине-
манын (сәс телләринин) фәалиjjәт көстәриб-көстәрмәмәсинә
көрә груплашдыгларыны көрүрүк.

Чинкилтилиләр, үмумиjjәтлә карлара нисбәтән даһа мү-
рәккәб, jә'ни тәләффүз заманы даһа чох данышыг үзвү иштн-
рак едән сәсләрдир. Белә ки, кар гаршылығы олан чинкилти-
ли (б, в, д, з, ж, ч, к, ғ) сәсләр ejни мәхрәчдә деjилән кар (п,
ф, т, с, ш, ч, к, х,) сәсләрә нисбәтән бир кинеманын (jә'ни сәс
телләринин һәрәкәти) артыглығы илә фәргләнир. Она көрә дә
кар сәсләр чинкилтили сәсләрә нисбәтән асан тәләффүз еди-
лир.

Тәкликдә, jә'ни башга сәсләрдән тәчрид олунмуш шә-
килдә кар вә чинкилтилиләрин тәләффүзү вә jа jазылышы
һеч бир чәтинлик доғурмур.

Кар вә чинкилтили сәсләрин данышыг ахынында фонетик
вәзиjjәтдән асылы олараг дәjишмәләринә кәлдикдә, чинкил-
тилиләр бә'зи вәзиjjәтләрдә карлашыр, jә'ни кар кими тәләф-
фүз едилир вә белә дә ешидилир; кар самитләр исә һеч бир
вәзиjjәтдә чинкилтиләшмир, jә'ни чинкилтили кими тә-
ләффүз олунмур вә бу чүр ешидилмир.

Кар вә чинкилтиликдә гаршылыглары олан сәсләрин
мүхтәлиф фонетик вәзиjjәтиндә, jә'ни сөзүн әввәлиндә, орта-
сында, ахырында вә һабелә саитдән әввәл кәләркән нечә дә-
jишилдиjини jохлаjаг.

СӨЗҮН МҮХТӘЛИФ ЈЕРЛӘРИНДӘ КАР САМИТ СӘСЛӘРИН ИШЛӘНМӘСИ

Чәдвәл № 1.

Сөзүн мүхтә-лиф jерләриндә кар сәсләр	Сөзүн әввәлиндә	Саитдән әввәл	Сөзүн сонунда
п	пај, пул	топун, өпүр	топ, өп
ф	фал, фындыг	кефә, кифин	кеф, киф
т	түтүн, ток, тар	сатыр, сүртүр	сат, сүрт
с	сәс, сүр	асыр, кәсир	ас, кәс
ч	чал, чөл	ачыр, ичир	ач, ич
к	көк, кәләм	әкир, сөкүр, көкә	әк, сөк, көк
х	хөрәк, хал	бахыр, дарыхыр, вурнухур, бурахыр	бах, дарых, вур-нух, бурах
ш	шар, шүшә	башы, дашар	баш, даш

СӨЗҮН МҮХТӘЛИФ ЈЕРЛӘРИНДӘ ЧИНКИЛТИЛИ САМИТ СӘСЛӘРИН ИШЛӘНМӘСИ

Сөзүн мүхтә-лиф jерләриндә чинкилтили сәсләр	Сөзүн әввәлиндә	Саитдән әввәл	Сөзүн сонунда
1	2	3	4
б	бал, бол, бил	китаба, чораба	китаб (п) чораб (п)
в	вер, вар, вур	охловун, Һәсәно-вун	охлов (ф) Һәсәнов (ф)
д	дал, дур	кәндин, поладын кедир, един	кәнд (т) полад (т) кед (т), ед (т)
з	зор, зәли	Араза, хоруза, ал-маза	Араз (с), хоруз (с) Алмаз (с)
ч	чораб, чыр	ағача, гылынчын	ағач (ч), гылынч (ч)
к	көл, күл, кәл	чөрәкин, түфәнкин	чөрәк (к), түфәнк (к)
ғ		Газаға, Јевлаға, папаға, охумаға	Газаг (х), Јевлаг (х) папаг (х), охумаг (х)
ж	журнал (дилимиз-дә jохдур вә анчаг кәлмә сөзләрдә ишләнир)	гаража	гараж (ш)

Кар вә чинкилтили самит сәсләрин мүхтәлиф фонетик
вәзиjjәтдә өзләрини нечә көстәрдикләрини бу ики чәдвәлин
мүгаjисәсиндә даһа аjдын көрүрүк.

Бу чәдвәлләрдән көрүндүjү кими, кар самитләр сөзүн
һәр jериндә өзләрини олдуғу кими, jә'ни кар кими көстәрир
вә һеч бир дәjишиклиjә мә'руз галмыр, о чүмләдән чинкил-
тилиләшмир. Чинкилтили самитләр исә өзләрини сөзүн әввә-
линдә, ортасында вә саитдән әввәл һәмишә олдуғу кими, сөз-
ләрин сонунда исә өзләрини бу шәкилдә көстәрмир; **сөзләрин
сонунда чинкилтили самитләр карлашыр, кар кими тәләффүз
олунур вә белә дә ешидилир.** Бу һалда әслиндә чинкилтили
олуб, лакин сөзләрин сонунда карлашмыш самитләри әслин-
дә кар олан самитләрдән фәргләндирмәк вә jа сечмәк чәтин
олур (мәс.: ад (т) вә ат, аз (с) вә ас, ач (ч) вә ач сөзләри
кими).

сәсләрин бир-
Беләликлә, сөзләрдә кар вә чинкилтили
бири илә гарышмајан, олдуғу кими ешидилән башга форма-
ларыны тапмаг лазым кәлир. **Самит сәсләр үчүн гарышма-**
јан, олдуғу кими ешидилән јер саитдән әввәл кәлән јер һесаб
олунур. Она көрә дә сөзләрин сонунда карлашмыш чинкил-
тили сәсләри һәгигәтән кар олан сәсләрдән фәргләндирмәк
үчүн белә сөзләри елә дәјишмәлијик ки, мүәјјән етмәк истә-
дијимиз сәсдән сонра саит сәсләрдән бири кәлмиш олсун.
Нәтичәдә әслиндә кар олан сәс кар, сонунда карлашмыш
чинкилтили сәс дә чинкилтили тәләффүз едилир вә ешиди-
лир.

Әслиндә кар олан, һәмчинин сөзүн сонунда карлашмыш
чинкилтили сәсләри бир-бириндән фәргләндирмәјин вә бу фәр-
ги мүәјјәнләшдирмәји билмәјин елми вә хүсусән әмәли (прак-
тики) әһәмијјәти олдугча чохдур.

Мәктәбләримиздә ана дили тәдрисиндә орфографија гај-
даларынын мәнимсәнилмәси ишиндә һәм әслиндә кар олан вә
һәм дә фонетик вәзијјәтдән асылы олараг карлашан чинкил-
тили сәсләри бир-бириндән ајырмаг бачарығы орфографија
гајдаларынын бир сыра маддәләринин асанлыгла мәнимсә-
нилмәсиндә әсас шәртдир. Мәсәлән, сөзләрдә сон самит сәс-
ләрин јазылышында чәтинлик чәкәркән сөзү елә дәјишмәк
лазымдыр ки, һәмин мүәјјән етмәк истәдијимиз сәсдән сон-
ра бир саит кәлмиш олсун. Мәсәлән: **гурд** (тәләффүздә гурт)
вә **сүрт** сөзләрини көтүрәк. Бу сөзләрин сонунда кар **т** сәси
тәләффүз едилир вә ешидилир. Лакин, сонунда ејни чүр сәс-
ләнән **т** самитиндән сонра саит сәсләрдән бири вә ја саитлә
башланан шәкилчи кәләрсә, јә'ни **гурдун, гурда, гурду** вә
сүртүр, сүртәр, сүртүлмәк кими формаларында ишләнәркән,
гурд сөзүнүн сонунда әслиндә кар олан **т** сәси јох, карлаш-
мыш чинкилтили **д** сәсинин олдуғуну вә **сүрт** сөзүнүн сонун-
да исә әслиндә кар олан **т** сәсинин олдуғу мүәјјән едилмиш
олур вә орфографија гајдаларымызын морфоложи принсипи-
нә көрә дә **гурд** сөзүнүн сонунда **т** сәси тәләффүз олунуб
ешидилсә дә, **д** јазылыр. Чүнки **гурдун, гурда, гурду** форма-
ларында өзүнү көстәрән чинкилтили **д** сәсидир; **сүрт** сөзүнүн
башга формаларында **(сүртүр, сүртәр, сүртүлүр** вә с.) кар **т**
сәси олдуғуна көрә **сүрт** сөзүнүн сонунда да **т** јазылыр.

Нәтичәдә көрүрүк ки, кар вә чинкилтили самитләрин
хүсусијјәтләри анчаг данышыг ахынында, башга сәсләрлә
рабитә вә мүнасибәтдә, фонетик тә'сир просесиндә мејдана
чыхыр. Әсил һәгигәти сечмәк үчүн белә бир факты нәзәрдә
тутмаг зәруридир.

Чинкилтили вә кар самит сәсләрин данышыг ахынында-
кы белә **вәзијјәти** илә әлагәдар олараг, орфографија гајда-
ларымызда «Сөзүн сон сәссизинин (самитин) јазылышы» ад-
лы хүсуси маддә верилир (сәһ. 10). Бу маддә илә әлагәдар
олан 23, 24, 25, 26, 27 вә 28-чи параграфлары көздән кечирәк.

§ 23. «Сон сәси һәм **д**, һәм дә **т** илә дејилән сөзләр **д** илә
јазылыр; мәс.: **булуд, гурд, дөрд, јашыд, кәнд, палыд, полад,**
сөјүд, сүд».

Орфографијамызын морфоложи принсипи әсасында гу-
рулмуш бу маддәдә верилмиш сөзләрин сон сәсинин һәм **д,**
һәм дә **т** илә дејилмәсинә бахмајараг, онлар мәһз **д** илә она
көрә јазылыр ки, бу сөзләрин ики чүр дејилән **(д** илә вә **т**
илә) сон самити саитдән әввәл кәлән формаларында **(булу-**
дун, булуда, булуду; гурдун, гурда, гурду; дөрдүн, дөрдә,
дөрдү; јашыдын, кәндин вә с.) јалныз бир чүр **д** илә дејилир
вә дејилдији кими **д** илә дә јазылыр. Әлбәттә, бир сөзүн мух-
тәлиф формаларда јазылышынын ејни олмасы принсипи
(морфоложи принсип) елми вә мәгсәдә мүвафиг принсипдир.
Лакин морфоложи принсип бу маддәдә ардычыл дејилдир.
Белә ки, **кет, ет, јарат, ишләт, ағарт, бөјүт, көкәлт** вә с. кими
бир чох сөзләрин сон самити саитдән әввәл кәлән формалар-
да, јә'ни **кедир, кедәчәк, јарадыр, јарадар, ишләдир, ишләдә-**
чәк вә с. формаларында **д** илә дејилир вә дејилдији кими дә
д илә јазылмалы олдуғу һалда, сөзүн сонунда **т** илә јазылыр
(кет, ет, ишләт, јарат кими). Јери кәлмишкән ону да гејд едәк
ки, **сүрт, дарт, алт, аләт, адәт, дүрт** вә с. кими сөзләрин бүтүн
формаларында (сонунда, саитдән габаг) **т** илә дејилдији
үчүн мәһз **т** илә дә јазылыр **(сүртүр, дартыр, алты** вә с. ки-
ми).

§ 24. «Сон сәси һәм **з**, һәм дә **с** илә дејилән сөзләр **з** илә
јазылыр; мәс.: **алмаз, Алмаз, Араз, палаз, товуз, Хачмаз,**
Чәркәз».

Сырф морфоложи принсипә әсасланан бу маддәдә ве-
рилмиш сөзләрин сон сәсинин дә һәм **з**, һәм дә **с** илә дејил-
мәсинә бахмајараг, **з** илә мәһз она көрә јазылыр ки, һәмин
сон самит **з-с** бу сөзләрин саитдән әввәл кәлән формаларын-
да, јә'ни **алмазын, алмаза, алмазы; Аразын, Араза, Аразы;**
палазын, Товуза, Хачмаза, Чәркәзин вә с. формаларында јал-
ныз **з** илә дејилир вә дејилдији кими дә **з** илә јазылыр. **Нәр-**
киз, солмаз, саз, сөз, Пәрвиз, Фирәнкиз, гарпыз, јарпыз кими
сөзләр дә беләдир.

Бу вәзијјәт § 23 үчүн ирәли сүрдүјүмүз тезисин доғрулу-
ғуну вә дәгиглијини бир даһа тәсдиг едир.

§ 28. «Сон сәси **ч**, **ч**, **ж** вә ја **ш** илә дејилән сөзләр **ч** илә јазылыр, мәс.: **ағач, гылынч, динч, кәрпич, кеч, күч, сач, сүзкәч, чәкич»**.

Морфоложи принсипә әсасланан бу маддәдә верилмиш сөзләрин сон сәсинин дә һәм **ч, ч**, һәм дә **ж, ш** илә дејилмәсинә бахмајараг, **ч** илә мәһз она көрә јазылыр ки, һәмин самит бу сөзләрин саитдән әввәл кәлән формаларында (**ағачын, ағача, ағачы, гылынчын, динчәл, күчүн** вә с.) јалныз **ч** илә дејилир вә дејилдији кими **ч** илә дә јазылыр. **Әлач, Сирач, гырмач, гахач** кими сөзләр дә бу гәбилдәндир.

Морфоложи принсипин үстүн чәһәтләриндән бири дә будур ки, дилимизин ганунуна көрә дәјишилмәјән сөз көкү, онун мүхтәлиф формаларында да ејни илә, дәјишилмәмиш (јазыда) галыр.

25, 26 вә 27-чи параграфларда (сәһ. 11) верилмиш маддәләр фонетик принсипә әсасланыр. Һалбуки бурада да чинкилтили сәсләрин сөз сонунда карлашмасы һадисәсинә (ганунуна) ујғун олараг морфоложи принсип әсас тутулмалы иди.

§ 25. «Сон сәси **к, к** вә ја **ј** илә дејилән ики һечалы (вә ја чох һечалы) сөзләр **к** илә јазылыр, мәс.: **бөјүк, кәпәнәк, кичик, күләк, һөрүмчәк, чичәк, чөрәк»**.

Фонетик принсипә әсасланан бу маддәдә ики чәһәт нәзәрә чарпыр:

1. Чинкилтили **к** сәсинин кар гаршылығы **к** самитидир; бу маддәдә көстәрилән сөзләрин сон сәси **к** илә дејилиб **к** илә јазыларса (бөјүк, кичик, чөрәк вә с.), бу о демәкдир ки, белә сөзләрин сон сәсинин саитдән әввәл кәлән формаларында да чинкилтили **к** самитидир, мәс.: бөјүкүн, кичикә, чичәкин, чөрәки, чөрәкә вә с. 2. Әкәр бу маддәдәки сөзләрин сон самити саитдән әввәл кәлән формаларында **ј** илә дејилиб **ј** илә јазыларса (мәс.: бөјүјә, кичијә, чичәји вә с.) бу о демәкдир ки, белә сөзләрин сонунда чинкилтили **ј** сәси карлашыр (мәс.: бөјүј; чичәј, кичиј вә с.). Лакин, чинкилтили **ј** самитинин кар гаршылығы бир фонем кими дилимиздә олмадығы кими, онун ишарәси (һәрф) дә әлифбамызда јохдур, мәһз буна көрә дә һәмин сөзләрин сонунда **к** јазылмалы олмушдур. Әдәби тәләффүз үчүн әсас сајылан сәһнә усталарымызын вә дикторларымызын тәләффүзүндә бу маддәјә дахил олан сөзләрдә чинкилтили **ј** сәсинин олдуғуну (саитдән әввәл) вә сөз сонундан да онун карлашдығыны мүшаһидә едирик (чичәј, кичиј вә с.).

§ 26. «Сон сәси **ғ, х** вә ја **г** илә дејилән ики һечалы сөзләр **г** илә јазылыр; мәс.: **булаг, гашыг, гатыг, гонаг, јанаг, папаг, очаг, торпаг, ушаг»**.

Нисбәтән фонетик принсипә әсасланан бу маддәдә верилмиш сөзләрин сон самит сәси саитдән әввәл кәлән формаларында, јә'ни **булағын, булаға, булағы, гашығын, гатыға, гонағы** вә с. формаларында **ғ** шәклиндә тәләффүз едилир вә **ғ** илә јазылыр, сөзүн сонунда **ғ** сәси карлашыр, јә'ни кар **х** кими дејилир. Лакин **г** илә јазылыр; мәс.: **булағын—булаг, јарпаға—јарпаг, охумағын—охумаг, јазмаға—јазмаг** вә с. кими.

§ 27. «Сон сәси әсасән **х**, бә'зән дә **ғ** илә дејилән ики һечалы сөзләр **х** илә јазылыр, мәс.: **вурнух (маг), Газах, дарых (маг), Јевлах, Катех, Самух»**.

Фонетик принсипә әсасланан бу маддәдә верилмиш сөзләрин, **вурнух** вә **дарых** сөзләриндән башга, сон самити саитдән әввәл кәлән формаларында, јә'ни **Газағын, Газаға, Газағы, Јевлағын, Катеға, Катеғын, Самығын** вә с. формаларында **ғ** тәләффүз едилир вә **ғ** илә дә јазылырса, сөзүн сонунда **ғ** сәси карлашыр, јә'ни кар **х** кими дејилир вә дејилдији кими **х** илә дә јазылыр (**Газах, Јевлах, Катех, Самух** вә с.) **Мухах, Масех, Гандах, Козбарах** кими сөзләр дә (кәнд адлары) бу гәбилдәндир. Белә ки, сөзләрин сонларында вә самитдән әввәл **х**, саитдән әввәл кәлән формаларында исә **ғ** јазылыр, мәс.: **мухах—мухағын, мухаға, масех—масеғин—Масеға. Гандах—Гандағын** вә с. Лакин **дарых, вурнух, карых, бурах** кими сөзләр бу маддәјә аид едилмәмәлидир. Чүнки бу сөзләрин бүтүн формаларында јалныз кар **х** самити тәләффүз едилир вә тәләффүз едилдији кими **х** илә дә јазылыр; мәс.: **дарых, дарыхыр, дарыхар, вурнух, вурнухур, карых, карыхыр, карыхачаг, бурах, бурахыр, бурахар** вә с. кими.

Кар вә чинкилтили сәсләрин елми чәһәтдән дәгиг өјрәнилмәси сөз көкүнә әлавә едилән шәкилчиләрин дүзкүн јазылмасы мәсәләсиндә дә зәруридир. Дилимиздә бир сыра шәкилчиләр вардыр ки, онларын дүзкүн јазылышы әввәлинә кәлән сөз көкүнүн сон самитинин кар вә ја чинкилтили олмасы илә сыхы сурәтдә бағлыдыр. Јә'ни онларын (шәкилчиләрин) илк самитләри сөз көкләриндәки сон самитләрин фонетик вәзијјәтиндән асылы олур, бир-биринә тә'сир көстәрир.

Сону кар самитлә битән сөзләрә әлавә едилән шәкилчиләрин баш самити, бир ганун олараг, кар, сону чинкилтили самитлә битән сөзләрә әлавә едилән шәкилчиләрин баш самити исә чинкилтили јазылмалыдыр.

Белә шәкилчиләр дилимиздә бунлардыр:

1. -гы,-гу вә -ки,-кү
2. -ғы,-ғу вә -ки,-кү
3. -гын,-гун вә -кин,-күн
4. -ғын,-ғун вә кин,-күн
5. -ган вә -кән
6. -ған вә -кән

Мисаллар:

Кар		Чинкилтили	
I. быч+гы сат+гы пус+гу	сеч+ки бит+ки сүрт+кү	II. сар+ғы чал+ғы вур+ғу дуј+ғу бур+ғу	чиз+ки сев+ки сил+ки бөл+кү күл+кү

Кар		Чинкилтили	
III. даш+гын чап+гын сат+гын тут+гун	бит+кин кәс+кин өт+күн	IV. гыз+ғын јан+ғын јор+ғун вур+ғун	кәр+кин әз+кин сүз+күн дүз+күн

Кар		Чинкилтили	
V. јапыш+ган далаш+ган чалыш+ган	сүрүш+кән сөјүш+кән дөјүш+кән	VI. вурул+ған	дејин+кән

Белә бир гануну Азәрбајчан дилинин дахили инкишаф хүсусијјәтләри инкар етмир вә әксинә, доғрулдур.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дили, башга түрк дилләриндән фәргли олараг, өз фонетик системиндә сабит бир аһәнкдарлыг мүһафизә етмәкдәдир. Синкармонизмин (саитләрин бир-бирини изләмәси) даһа чанлы мүшаһидә едилдији Азәрбајчан дилиндә кар вә чинкилтили самитләрин бир-биринә тә'сири даһа чанлы шәкилдә өзүнү көстәрмәкдәдир. Азәрбајчан дилинә мәхсус шәкилчиләрин илк самитләринин кар самитләрлә битән көкләрдән сонра кар, чинкилтили самитләрлә битән көкләрдән сонра исә чинкилтили јазылмасы гануну алынма шәкилчиләрә аид дејил вә ола да билмәз.

Дил стихијалы шәкилдә јаранса да онда систем вардыр. Бу систем онун фонетик хүсусијјәтләрини дәриндән тәһлил едәркән даһа габарыг шәкилдә мүшаһидә олунур. Буна көрә орфографијамызы елми чәһәтдән әсасландырмаг үчүн дилимизин фонетик системиндән чыхыш едәрәк һөкм вермәк даһа вачиб вә зәруридир.

А. А. АХУНДОВ
филоложи елмләр намизәди

ФЕ'ЛИН КӘЛӘЧӘК ЗАМАНЫ

Азәрбајчан дилиндә фе'лләрин замана көрә беш формасы вардыр ки, бунлардан икиси кечмиш (шүһуди вә нәгли), бири индики, икиси исә кәләчәк (гәти кәләчәк вә гејри-гәти кәләчәк) замана аиддир.

Орта мәктәб дәрсликләриндә фе'л заманлары һаггында чох мүхтәсәр мә'лумат верилир. Бу мә'лумат Азәрбајчан дили фе'лләринин ифадә етдији зәнкин заман анлајышларыны лазымынча әкс етдирмир. Һалбуки фе'л заманларынын дәриндән вә һәртәрәфли өјрәнилмәси шакирдләрә нәинки өз ана дилинин, һәтта башга дилләрин, дејәк ки, орта мәктәбләрдә узун мүддәт тәдрис едилән рус дилинин, һабелә харичи дилләрин һәмин мөвзуну дәриндән мәнимсәмәләринә бөјүк көмәк етмиш олар. Бу чәһәтдән Азәрбајчан дили фе'лләринин заманлары һаггында кениш мә'лумата орта мәктәб мүәллимләримизин еһтијачы вардыр.

Азәрбајчан дилиндә изаһата ән чох еһтијачы олан фе'лин кәләчәк заманыдыр.

Кәләчәк заман һал вә ја һәрәкәтин данышыг вахтындан сонра ичра олуначағыны билдирир. Һал вә һәрәкәтин данышыг вахтындан сонра ичра олуначағыны көстәрмәк үчүн Азәрбајчан дилиндә бир чох формалар вардыр: ачаг||әчәк, ар||әр, малы||мәли, асы||әси вә с. Бунлардан биринчи ики форма (ачаг||әчәк), (ар||әр) фе'лин хәбәр формасына, галанлары исә фе'лин дикәр мүхтәлиф формаларына аиддир.

Хәбәр формасына дахил оланлар објектив кәләчәк заманын билаваситә ин'икасы олдугларына көрә фе'лин мүстәгил заманларыны, дикәрләри исә данышанын ичра едәчә-

ји вә ја ичра олуначаг һал вә ја һәрәкәтә мүнасибәтини әкс
етдирдијиндән мүхтәлиф фе'л формалары (мәсәлән, илти-
зам, вачиб, лазым вә с.) әмәлә кәтирир.

Беләликлә, мүстәгил кәләчәк заман кими, Азәрбајчан
дилиндә фе'лин ики заманы вардыр. Бунлардан биринчиси
ачаг||әчәк шәкилчиләри илә, икинчиси исә ар||әр шәкилчи-
ләри илә дүзәлир. Орта мәктәб грамматикасында биринчијә
мүәјјән кәләчәк, икинчијә исә мүзаре дејилир. Кәләчәк за-
манлара верилән бу терминләр дәрсликләрдә бир ән'әнә ки-
ми узун мүддәтдир ки, мүһафизә олунур. Лакин бу термин-
ләр мүвәффәгијјәтли дејил, Азәрбајчан дилиндәки кәләчәк
заманын мәзмунуну әсла әкс етдирмир. Белә ки, мүзаре әрәб
сөзү олуб шәриклик мә'насыны ифадә едир. Ар||әр шәкил-
чиләри илә дүзәлән кәләчәк замана вахты илә она көрә мү-
заре ады верилмишдир ки, онун мәзмунунда һәм индики,
һәм дә кәләчәк заман анлајышы вар иди. Елми китабларда
бу заманын чох вахт индики—кәләчәк заман адландырыл-
масы да бунунла әлагәдардыр. Лакин мүасир дилимиздә бу
форманын мә'на һүдуду тамамилә мүәјјән олдуғундан, ар-
тыг онун мүзаре адландырылмасы мәгсәдәујғун дејил. Артыг
мүасир Азәрбајчан дилиндә ар||әр формасы индики заманы
хүсуси олараг әкс етдирмәдијиндән онун мүзаре адланды-
рылмасына һеч бир еһтијач јохдур. Бир дә мүзаре кими гә-
лиз бир терминин мә'насы нәинки орта мәктәб шакирдлә-
ринә, һәтта али мәктәб тәләбәләринә вә орта мәктәбин бә'зи
мүәллимләринә дә ајдын дејилдир. Буна көрә дә ону
кәләчәк заман адландырмаг лазым кәлир. Дилимиздә мүх-
тәлиф формалара малик олан бу ики кәләчәк заманы, јә'ни
ачаг||әчәк вә ар||әр шәкилчиләри илә дүзәлән кәләчәк за-
манлары бир-бириндән ајырмаг үчүн, онлары гәти кәләчәк
вә гејри-гәти кәләчәк заман терминләри илә адландырмаг
мәсләһәтдир.

I.

Гәти кәләчәк һәрәкәтин ичра олуначағыны гәтијјәтлә
билдирир. Бу заман формасы дилимиздә ачаг||әчәк, јачаг||јә-
чәк шәкилчиләри васитәси илә дүзәлир. Мәсәлән:

Тез кәләчәк күнәш донлу бир баһар
Гызханымын асланы да кәләчәк.
Галмајачаг көнүлләрдә интизар,
Вәтән мүлкү бир ағыздан күләчәк.
(С. Вурғун)

Гәти кәләчәк заманын дилимиздә бир сыра мә'на хүсу-
сијјәтләри вардыр ки, бунлардан ашағыдакылары хүсуси илә
гејд етмәк лазымдыр.

1. Гәти кәләчәк заман, адындан көрүндүјү кими, бир һә-
рәкәтин ичра олуначағынын гәти олдуғуну, бу һәрәкәтин ич-
расына һеч бир шүбһә олмадығыны ифадә едир. Бир һәрәкә-
тин кәләчәкдә ичра олунуб-олунмајачағы там објектив бир
һәгигәт кими, данышанын ирадәсиндән асылы олмајараг
мејдана чыхыр. Мәсәлән, С. Вурғун «Москва» ше'риндәки:

Сәнин дөвләтинә көз дикән алчаг
Јалныз өз өмрүнә гәбир газачаг!..

чүмләсиндә буну ајдын көрмәк олар.

Гәти кәләчәк заманын бу мә'насы дилимиздә чох кениш
јајылмышдыр. Мәсәлән, Фәхрәддинин күбар аиләси өз гәһ-
рәманларынын бир чаријәјә евләнмәсинә әбәдән разы ол-
мајачагдыр (М. С. Ордубади); Сән јенә мәни, һәр јаз
чичәк ачан бағчамызда, кәндимизә учуб кәлән гушларда,
әкдијимиз јончаларда, ахан чајларда, далғаланан мешәләр-
дә көрәчәксән (Ә. Мәммәдханлы) вә с. Бу чүмләләр-
дәки **разы олмајачагдыр, көрәчәксән** фе'лләри һәрәкәтин
кәләчәкдә гәтијјәтлә ичра олуначағыны көстәрир.

2. Гәти кәләчәк заман һал вә һәрәкәтин мүәјјән кәлә-
чәк заманда ичра олуначағыны көстәрир. Бу мүәјјәнлик чох
вахт чүмләнин заман зәрфликләринин көмәји илә мејдана
чыхыр. Мәсәлән:

1) О күн мән дә илһамымла охшајараг севәчәјәм
Ат белиндә гылынч вуран Дон чајынын газағыны
(С. Вурғун).

2) Мән елә дүшүнүрдүм ки, вәтәнимдә галырам, онун үзә-
риндән кечиб кәлән доғма рузикар мәним дә үзүмә дөјәчәк-
дир. Нәфәс алдығым заман вәтәнимин көзәл һавасыны удача-
ғам (М. С. Ордубади).

Бурадакы **севәчәјәм, удачағам** фе'лләри **о күн, нәфәс
алдығым заман** зәрфликләринин көмәји илә һәрәкәтин мү-
әјјән кәләчәк заманда ичра олуначағыны көстәрир.

3. Гәти кәләчәк заманын ифадә етдији мә'на хүсусиј-
јәтләриндән бири дә будур ки, о, кәләчәкдә ичра олуначаг
иши данышан үчүн бир арзу кими билдирир. Бурада гәтилик

мә'насы илә јанашы, данышанын сабаһ һәгигәт олачаг хәјалынын ифадә олунмасы илк сырада дурур:

Бу күн-сабаһ ал кејәчәк тәбиәтин илк баһары
Јенә гөнчә тутачагдыр көнүлләрин арзулары

(С. Вурғун)

4. Гәти кәләчәк заман бир ишин кәләчәкдә бир нечә дәфә ичра олуначағыны билдирир. Гәти кәләчәк заманын бу мә'насы чүмләнин үмуми мәзмуну васитәси илә тә'јин едилир. Мәс.:

Һүчума кечдикчә нә'рә чәкиб сән,
Күнәш нур төкәчәк үстүнә көјдән.

(С. Вурғун)

Хагани: һәјатын ешгилә нә гәдәр сағам
Зинданда олсам да мән јазачағам. (М. Раһим)

Гәти кәләчәк замандан данышаркән, мүәллим һәмин заманын һеч олмаса јухарыда гејд олунан дөрд мә'на хүсусијјәтиндән шакирдләрә мә'лумат вермәлидир. Шүбһәсиз ки, бу мә'на хүсусијјәтләрини әхз едән шакирд бу заман һаггында нисбәтән кениш мә'лумата малик олар вә рус дилиндәки садә вә мүрәккәб кәләчәк заман формаларындан истифадә едәркән даһа аз сәһвә јол верәр.

Гәти кәләчәк замандан данышаркән онун грамматик омонимләриндән бәһс етмәк зәруридир. Белә ки, ачаг||әчәк шәкилчиләри илә дилимиздә ејни заманда фе'ли сифәт дә дүзәлир. Бә'зи һалларда бу форма фе'ли исим кими дә чыхыш едир. Јә'ни кәләчәк сөзү өз семантикасындан асылы олараг һәм гәти кәләчәк заманын үчүнчү шәхс тәки, һәм фе'ли сифәт, һәм дә фе'ли исим ола биләр. Мәсәлән:

Будур көзләримдә күлүр кәләчәк,
Гаршымда мөһтәшәм бир һејкәл дурур...
(С. Вурғун)

Тез кәләчәк күнәш донлу бир баһар,
Гызханымын Асланы да кәләчәк.
(С. Вурғун)

Инсанын кәләчәк азад күнләри
Сәнин шөһрәтиндир, сәнин адындыр!
(С. Вурғун)

Көрүндүјү кими, бу чүмләләрин һәр бириндә кәләчәк сөзү мүхтәлиф категоријалара мәхсус хүсусијјәтләрә маликдир. Башга сөзлә, онлар грамматик омонимләрдир. Мүәллим гәти кәләчәк замандан данышаркән буну һөкмән гејд етмәлидир. Әкс тәгдирдә шакирдләр чүмләнин истәр морфоложи, истәрсә дә синтактик тәһлилиндә чидди сәһвләр бураха биләрләр.

II.

Гејри-гәти кәләчәк, кәләчәкдә ичра олуначаг бир ишин гәти олмадығыны көстәрир. Бу заман дилимиздә ар||әр, јар||јәр шәкилчиләри васитәси илә дүзәлир. Гәти кәләчәк замандан фәргли олараг бу заманын инкарында шәкли дәјишикликләр өзүнү көстәрир. Белә ки, икинчи вә үчүнчү шәхсләрдә р сәси з сәси илә әвәз олунур.

Гејри-гәти кәләчәк заман Азәрбајчан дили фе'лләринин ән чох мә'на хүсусијјәтләринә малик олан заманларындан бирнидир.

Гејри-гәти кәләчәк замандан данышаркән, онун мәзмунундакы ики мүһүм чәһәти гејд етмәк лазымдыр:

1. Гејри-гәти кәләчәк кәләчәкдәки бир һәрәкәтин ичрасынын гәти олмадығыны көстәрир.

2. Гејри-гәти кәләчәк бүтүн заманлар үчүн фәалијјәтдә олан һал вә һәрәкәти билдирир.

Бунлар да өз нөвбәсиндә бир сыра мә'наја маликдир. Мәсәлән, кәләчәкдәки бир һәрәкәтин ичрасынын гәти олмадығыны көстәрән гејри-гәти кәләчәк заман ашағыдакы һалларда ишләнир:

1) Гејри-гәти кәләчәк һәрәкәтин кәләчәкдә ичра олунмасыны дикәр мүәјјән бир һәрәкәтин ичрасы илә бағлајыр. Башга сөзлә, гејри-гәти кәләчәк заманда олан бир фе'лин ифадә етдији һәрәкәтин ичрасы мүәјјән шәртлә әлагәдар олур ки, бу да өзүнү ики чәһәтдән көстәрир:

а) һәрәкәтин ичра олунуб-олунмајачағы мејданда олан мә'лум шәртдән асылыдыр. Мәсәлән:

Бирчә күн көрмәсәм инсан оғлуну,
Бирчә күн көрмәсәм, көрмәсәм ону,
Илан вурмуш кими рәнким гаралар,
Башымын үстүнү думанлар алар... (С. Вурғун).

Көрүндүјү кими гаралмаг вә алмаг фе'лләринин ифадә етдији һал вә ја һәрәкәт јалныз мүәјјән шәраитдә, «инсан оғлуну көрмәмәк» шәраитиндә ичра олуна биләр.

б) һәрәкәтин ичра олунуб-олунмаjачағы меjданда олмаға-jан, потенсиал характер дашыjан шәртдән асылыдыр. Мәсәлән:

Jахын кәлмә, гары дүшмән! Дөjүшләрдә боj атдым мән,
Аjаг басма торпағыма, од парылдар нәфәсимдән.
(С. Вурғун)

Бурада од парылдамасына сәбәб олан шәрт меjданда деjил, потенсиал характердәдир. Лакин ону асанлыгла дәрк етмәк мүмкүндүр. Белә ки, од парылдамасына сәбәб олан «аjаг басма» шәрт будаг чүмләси меjданда олмаса да, асанлыгла дәрк олунур.

2) Гејри-гәти кәләчәк бир сыра һалларда һәрәкәтин гејри-муәjjән кәләчәк заманда ичрасыны билдирир. Мәсәлән:

Бир гонағам бу дүнjада,
Бир күн өмрүм кедәр бада. (С. Вургун)

3) Гејри-гәти кәләчәк һал вә jа һәрәкәтин ичрасы һаггында гејри-гәти, гејри-муәjjән мә'лумат вермәкдән, онун муәjjән бир шәртлә әлагәдар олдуғуну көстәрмәкдән даһа чох, онун мүмкүн олдуғуну, имкан дахилиндә олдуғуну ифадә едир. Бу хүсусиjjәт өзүнү ән чох **олар** фе'линин мүхтәлиф сөзләрлә (әсасән, мәсдәрләрлә) бирликдә ишләнмәсиндә көстәрир. Мәсәлән: Бир халгын дәjәрини онун ше'р вә әдәбиjјатынын дәjәри илә мүгаjисә етмәк вә өлчмәк олар. (М. С. Ордубади). Мәнә белә кәлир ки, Вагифдән jахшы муәллим олар.

Көрүндүjү кими, jухарыда гејд етдиjимиз мисаллардакы **өлчмәк олар, мүәллим олар** фе'лләри һал вә һәрәкәтин кәләчәкдә ичра олуначағындан даһа чох, онларын мүмкүн олдуғуну, имкан дахилиндә олдуғуну көстәрир.

***

Гејри-гәти кәләчәк заманын мәзмунунда өзүнү көстәрән икинчи чәһәт бир сыра һалларда ишләнә билир. Jухарыда гејд етмишдик ки, гејри-гәти кәләчәк заманын мәзмунундакы икинчи чәһәт онун бүтүн заманлар үчүн фәалиjjәтдә олан һал вә һәрәкәтләри ифадә етмәсидир. Үмуми заман, даһа доғрусу, заман харичиндә **лик** мә'насына көрә дә гејри-гәти кәләчәк заман бир нечә мә'наjа маликдир. Бунлар әсас е'тибары илә ашағыдакылардан ибарәтдир:

I. Гејри-гәти кәләчәк заман аталар сөзләриндә, афоризмләрдә вә с. һәкиманә сөзләрдә ишләнәрәк бүтүн заманлары еһтива едир. Мәс.:

Әлдән галан әлли ил галар. Нә әкәрсән ону бичәрсән. Артыг тамаһ баш jарар. Ишләмәjән дишләмәз (аталар сөзләри).

Өлмәз бу чаһан мүлкүнә идракла кәләнләр
Мә'на евинин сиррини вичданла биләнләр.
(С. Вурғун)

2. Гејри-гәти кәләчәк бүтүн заманларда тәкрар олунан әбәди һәгигәт характери дашыjан һал вә һәрәкәтләри ифадә едир. Мәсәлән: Гыш кечәләри узун олар. Jағышдан сонра күнәш чыхар вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гәти кәләчәкдә олдуғу кими, гејри-гәти кәләчәкдә дә заман әламәтләри башга вәзифәләр дә дашыjа биләр, даһа доғрусу, ар||әр, хүсусән онларын III шәхсдә инкар варианты олан маз||мәз фе'ли сифәт дә әмәлә кәтирә биләр. Мәсәлән: ахар су, горхмаз адам, унудулмаз күн вә с.

Орта мәктәб мүәллимләри гејри-гәти кәләчәкдән данышаркән, шакирдләрин диггәтини бу мәсәләjә хүсуси илә чәлб етмәлидирләр.

ЈЕНИ КИТАБЛАР

«АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ ТАРИХИ»

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин биринчи чилдини нәшр етмишдир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабынын нәшри Азәрбајчан Коммунист Партијасынын вә республикада Совет һакимијјәти гәләбәсинин 40 иллији күнләриндә охучуларымызын истифадәсинә верилән гијмәтли һәдијјәләрдәндир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әдәбијјатымызын тарихиндә Азәрбајчан әдәбијјатынын тарихини јаратмаг мәсәләси илә илк дәфә XIX әсрин сонларында Фирудин Көчәрли марагланмышдыр. Лакин Азәрбајчан әдәбијјатынын мүкәммәл тарихини јаратмаг мәсәләси Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра совет әдәбијјатшүнасларына мүмкүн олмушдур.

Үч чилдлик «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» 1943—1944-чү илләрдә нәшр олунмуш «Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин әсасында нәшр олунмушдур. Лакин бу јени әсәрин һәм өз һәчми, һәм дә мәзмуну е'тибары илә даһа кениш вә даһа долғун олдуғуну гејд етмәк лазымдыр.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабынын биринчи чилдинин јаранмасында әдәбијјатчыларымызын бөјүк вә чидди елми фәалијјәтини хүсуси илә гејд етмәк лазымдыр. Чүнки мә'лум олдуғу кими Азәрбајчан халгынын ичтимаи тарихи гәдим олдуғу кими, бәдии әдәбијјатынын тарихи дә чох гәдимдир. Мүнтәзәм, ардычыл бир әдәбијјат тарихи јаратмаг үчүн тәдгигатшүнасларымыз мин иллик бир әдәбијјатдан Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишаф јолларыны өјрәнмәли, бу һагда чохлу материал олмасына бахмајараг, «бу материалы диггәтлә өјрәнмәк, груплашдырмаг, һәр дөврүн тарихи шәраити зәмининдә гијмәтләндирмәк, әдәби һадисәләрлә ичтимаи-сијаси һадисәләрин әлагәсини мүәјјәнләшдирмәк, әдәби просесин инкишафыны дөврләр үзрә тәдгиг етмәк лазым кәлирди».

Бундан башга әдәбијјатшүнасларымыз Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин инкишаф јолларыны өјрәнмәли, ону ичтимаи-сијаси инкишафа ујғун олараг дөврләшдирмәли идиләр.

Бүтүн бунлар әдәбијјат тарихчиләримизин гаршысында дуран чох чидди, һәм дә чох кәркин әмәк тәләб едән мәсәләләрдән иди.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин биринчи чилди Азәрбајчан әдәбијјатынын ән гәдим заманларындан башлајараг XVIII әсрин сонуна гәдәр олан дөврү әһатә едир. Халг әдәбијјатынын үмуми инкишафыны әкс етдирән фәсилләрдән башга, «халг әдәбијјатынын илк мәнбәләринә, халгын илк сәнәт абидәләриндән олан «Дәдә-Горгуд» епосуна, «Короғлу» дастанына, өз јарадычылыглары илә әдәби инкишафа истигамәт верән Хагани, Низами, Фүзули вә Вагиф кими көркәмли шәхсијјәтләрә кениш фәсилләр ајрылмышдыр».

Бунлардан башга «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабында индијә кими һагларында аз данышылмыш Нәсими, Хәтаи, Әссар Тәбризи, Саиб Тәбризи кими сәнәткарлара да ајрыча очеркләр һәср олунмушдур. Һабелә, Марағалы Әһвәди, Һәбиби, Мәсиһи, Гөвси вә Видади кими әдәбијјатымызын нүмајәндәләри һаггында да кениш очеркләр верилмишдир. Јери кәлдикчә Фәләки Ширвани, Ариф Әрдәбили, Маһмуд Шәбүстәри, Кишвәри, Сүрури, Ашыг Аббас, Хәстә Гасым вә башга сәнәткарлар һаггында да мә'лумат верилмишдир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабына әдәбијјат тарихимизин көркәмли нүмајәндәләринин фото шәкилләри вә зәнкин библиографијалары да әлавә олунмушдур.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин һазырланмасында халг шаири Сәмәд Вурғунун тәшәббүскарлығыны вә рәһбәрлијини хүсуси илә гејд етмәк лазымдыр.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин биринчи чилди С. Вурғун, М. Ибраһимов вә М. Дадашзадәнин үмуми редаксијасы алтында нәшр олунмушдур. 1-чи чилдин редакторлары профессор Һәмид Араслы, филоложи елмләр намизәдләри М. Гулузадә вә М. Ч. Чәфәровдур.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ОРФОГРАФИЈА ЛҮҒӘТИ»

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын нәшријјаты «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ни нәшр етмишдир.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин гәрары илә нәшр олунан бу лүғәт «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары» әсасында тәртиб олунмушдур.

«Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәти»ни республика Елмләр Академијасынын Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту нәшрә һазырламышдыр.

Бу лүғәт 1940-ҹы илдә бурахылмыш «Орфографија лүғәти» әсасында јенидән ишләниб тәкмилләшдирилмишдир. Лүғәти Н. Рәһимзадә вә Б. Абдуллајев тәртиб етмишләр. Бундан башга бу лүғәтин тәкмилләшдирилмәсиндә филоложи елмдән башга бу лүғәтин тәкмилләшдирилмәсиндә филоложи елмләр намизәдләри Ә. Ә. Оруҹов, Ә. С. Ҹәфәров, З. И. Будагова, С. Ә. Ҹәфәров, И. Ә. Һаҹыјев, Һ. А. Бајрамов вә башгалары да өз гијмәтли мәсләһәтләри илә јахындан иштирак етмишләр.

«Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәти»ндә мүасир Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркибинә дахил олан 40 миндән артыг сөз вардыр.

Лүғәтин әввәлиндә илк сөз, сонра лүғәтин гурулушу һаггында изаһат, әлифба ҹәдвәли, ахырында исә «Азәрбајҹан дилинин орфографија гајдалары» верилмишдир.

Бундан башга кениш охуҹу күтләсинин еһтијаҹыны нәзәрә алараг китаба ҹоғрафи адлар вә азәрбајҹанлылара мәхсус гадын вә кишн шәхс адларынын сијаһысы да әлавә едилмишдир.

Ҹоғрафијаја аид сијаһыда әсасән, Азәрбајҹан әразисиндә јерләшмиш ҹоғрафи објект адлары верилмишдир. Һабелә, сијаһыја ССРИ-дә вә хариҹи өлкәләрдә олан мүһүм шәһәр, дәниз, көл, чај, даг, инзибати вилајәт, лиман вә с. адлары да дахил едилмишдир. Хүсуси ҹоғрафи адлары вә шәхс адларыны Ш. Сә'дијев тәртиб етмишдир.

Лүғәтин редактору филоложи елмләр намизәди Р. Рүстәмовдур.

«ЧАЛЫГУШУ»

(Роман)

Азәрбајҹан Ушаг вә Кәнҹләр Әдәбијјаты Нәшријјаты мәшһур түрк јазычысы Рәшад Нури Күнтәкинин «Чалыгушу» романыны Азәрбајҹан дилиндә нәшр едиб сатыша бурахмышдыр.

Рәшад Нури заманынын көркәмли јазычыларындан бири олмушдур. Он алты роман, алты һекајәләр мәҹмуәси вә отуза јахын сәһнә әсәри јазан Рәшад Нури тәрҹүмәчилик илә дә мәшғул олмушдур. Бундан башга о, ејни заманда лүғәт вә анталокија тәртибатчысы, театр вә әдәби тәнгидчи кими дә мәшһур олмушдур.

Әдәби фәалијјәтинә биринҹи дүнја мүһарибәси заманы башлајан Рәшад Нури әсәрләриндә һәмишә мүасир вә кәскин мөвзулардан јазмышдыр.

Рәшад Нуринин «Дамға», «Хәзан», «Додагдан гәлбә», «Јашыл кечә», «Чалыгушу» вә и. а. романлары Азәрбајҹан охуҹуларына һәлә чохдан бәри мә'лумдур.

Мүәллифин илк романы олан «Чалыгушу» әсәри 1922-ҹи илдә нәшр олунмушдур. Бу роман аз вахт ичәрисиндә өз мүәллифинә бөјүк һөрмәт вә шөһрәт газандырмышдыр.

Әдибин «Чалыгушу» романы истәр өз вәтәниндә, истәрсә дә онун сәрһәдләриндән чох узагларда бөјүк шөһрәт вә һөрмәтә маликдир. Бу әсәрин кениш јајылмасынын вә севилә-севилә охунмасынын сәбәби романын мөвзусунун һәјатилији илә изаһ олунур.

«Чалыгушу» романында мүәллиф о заманкы Түркијәнин маариф системини ҹидди тәнгид атәшинә тутур. Бунунла јанашы олараг романда јерли пашаларын, бәјләрин, варлыларын, руһанниләрин, јүксәк рүтбәли мә'мурларын өзбашыналыг, азғынлыг вә наданлыглары да ачыг-ајдын тәсвир олунур.

Романда бир-бирини әвәз едән бир чох тә'сирли сәһнәләр вардыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллиф романдакы јохсул вә зәһмәткеш тәбәгәләрин нүмајәндәләринә рәғбәт вә мәһәббәтлә јанашмышдыр.

Романда өзләрини мәдәни гәләмә верән, дәбдәбәли сөзләрлә маариф вә мәдәнијјәтдән дәм вуран, данышыгларында бол-бол франсыз сөзләри ишләдән, әслиндә исә бүрократ вә јелбејин зијалылар сатирик бир кәскинликлә ифша едилир. Әсәрдә јүксәк рүтбәли мә'мурлар, варлылар, јерли бәјләр кобуд, худпәсәнд, ијрәнҹ, әхлагсыз олдуглары көстәрилир. Әксинә, јохсул кәндлиләр, хырда мә'мурлар, гапычы, хидмәтчи вә дајәләр исә саф, тәмиз гәлбли вә хејирхаһ олдуглары көстәрилир.

«Чалыгушу» әсәрини Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едән јазычы М. Рзагулузадә романын әввәлинә кичик бир мүгәддимә дә вермишдир. Бу мүгәддимәдә дејилир:

«Чалыгушу» романынын Түркијәдә инди дә кениш јајылыб марагла охунмасынын сәбәбләриндән бири дә будур ки, 40 илә јахын бир мүддәт кечдији һалда Түркијәдә вәзијјәт демәк олар ки, елә романдакы кимидир. Бу мүддәтдә Түркијәдә бир чох режимләр дәјишмиш, султанлыг ләғв едилмиш, республика јаранмыш, халг партијасы сонра демократ партијасы иш башына кәлмиш, амма романын әсас тәнгид һәдәфи олан маариф вә мәдәнијјәт, гадын азадлығы јенә әввәлки кими ачыначаглы, дүшкүн, ағыр вәзијјәтдә галмышдыр. Бундан башга Түркијәнин бир чох габагчыл, көзүачыг, һәгиги әдиб вә шаирләри ја өлдүрүлмүш, ја вәтәндашлыг һүгугундан мәһрум едилмиш, бунларын әсәрләри әвәзинә әдәбијјат адына оғрулуг, гулдурлуг, өлүб-өлдүрмәк, бир сөзлә «американ јашајыш тәрзи тәблиғ едән «комикс» типли зир-зибил јајылмаға башламышдыр».

Романын композисија, дил, үслуб хүсусијјәтләри вә үмумијјәтлә бәдии ифадә васитәләри дә она һөрмәт газандыран сәбәбләрдәндир. Әсәрин дили садә, ајдын, охуначаглыдыр.

Мүтәрҹим «Чалыгушу» романыны Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едәркән орижиналын колорит вә үслуб хүсусијјәтләрини сахладығыны гејд едир ки, бу да тәрҹүмәчилик аләминдә ән әсас вә гијмәтли ҹәһәтләрдән сајылыр.

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **М. А. Асланов, А. Ахундов, Һ. Һәсәнов, Ә. Гарабағлы, Ә. Рәҹәбов** (редактор) вә **Ә. Әфәндизадә.**

Чапа имзаланмыш 13/V-1960-чы ил. Кағыз форматы
$60 \times 84^1/_{16}$=3,13 чап вәрәги 5,69.

ФГ 12210. Сифариш № 1362. Тираж 5.200

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси. Бакы, Сталин проспекти, 137.